Історична повість-феєрія

У святу неділю не сизі орли заклекотали,

Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,

Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,

Господа милосердного прохали та благали:

— Подай вам. Господи, та з неба дрібен дощик,

А знизу — буйний вітер!

А чи не встане на Чорному морі бистрая хвиля,

А чи не повириває якорів з турецької каторги.

Та вже ж нам ся турецько-бусурманська каторга надоїла;

Кайдани-залізо ноги повривало,

Біле тіло козацьке, молодецьке

до жовтої кості пошмугляло!..

Українська народна дума

ПРОЛОГ. ТІНЬ ЯТАГАНА

ПОБРАТИМИ

День-два їде козак понад Росавкою. Поспішає до Росі. Може, стрінеться десь йому жива душа — хочеться перекинутися словом, відпочити біля людей якусь днину.

А потім — на Січ, до порогів...

Мріють могили в степу. Прадавні, давні й теперішні. Сплять під ними кості лицарів невідомих. Пухнасті зернята кульбаби легенько пролітають над могилами, лягають у парку літню землю. Малиново зоріють поміж тирсою великі квітки будяків, наче козацькі хоругви. Кружляє в небі підорлик, виглядає необачного зайця або ховраха. Тихо-тихо в степу, тільки легіт лагідний ворушить поверхню сивої тирси, котить по ній ледь помітна хвилю.

Гарно, невимовне гарно на рідній землі. То чому ж так тяжко жити на ній? Чом серед краси дивовижної ллється кров і чорніють руїни?

Ніхто не скаже про те. Мовчать-німують могили. Осміхається сонечко. Так було за прадідів. Так було вчора. Так буде завтра... Може, й завжди? Довіку?..

Здалеку бринять струни кобзи, чути сумовитий голос. Гордій пришпорює коня. Ось і битий шлях, а край нього — могила. Сидить біля неї сліпий кобзар у драній сірячині. Поруч лежить хлопчина років десяти. Білявий, кирпатий.

Задерши ноженята догори, втішається спочинком, дивиться не надивиться в безмір неба. Побачив козака на коні, зацікавлено підвів голову, захоплено позирає на шаблю біля пояса, на пістолі, сріблом розцяцьковані.

Зупинився Гордій, скочив з коня. А сліпий поглядом десь у незміряній далині, сухі рухливі пальці легко бігають понад струнами, з вуст злітають тужливі слова, ніби плач степової чайки.

Зближається від півдня ще вершник. Гордій скоса глянув на нього. Запорожець. Просмолена груба сорочка засукана по лікті, кунтуш приторочений до сідла, довгі прокурені вуса звисають до манишки. Він мовчки кивнув Гордієві, вколов його гострим поглядом чорних очей. Знявши шапку, заслухався думи.

А кобзар не вмовкав, і не знати, не розібрати — чи він десь чув ті слова, чи вони виникали в його серці під мелодію літнього дня серед широкого степу...

То не солов'ї серед гаю вдосвіта співали,

То не орли серед степу на камені клекотали,

Гей, гей!

То батько й ненька

Старенькі

Діток своїх у дорогу далеку виряджали,

Благословляли...

Гей, гей!..

Ой далекий шлях, тяжкі-важкі дороги, діти наші любі,

Діти-соколята...

Гей, гей!

Вороги тяжкії стрінуть вас на згубу,

На велику згубу,

На долю вроклятуї

Гей, розженуть же вони вас по лісах, по долинах,

По далеких краях-українах,

Гей, гей!

Та й розгубите ви материнські-вітцівські слова по домовинах

По чорних руїнах,

Гей, гей, гей!..

Похнюпилися козаки: не чули вони ще такої думи, бере вона за серце, ворушить сумління, розгойдує буряну хвилю в душі. А кобзар, прислухаючись до нечутного голосу блакитного неба, примовляє, і плачуть-рокочуть струни, ніби жаліючи безталанних дітей,

Тяжко ж буде старшим синам, тяжко буде й середульшим

синочкам, і наймолодшим,..

Гей, гей!

А ще тяжче буде наймолодшій сестриці

Соколиці...

Розбредуться вони по краях чужинецьких,

По маєтках шляхетських,

По горах диких,

По царствах великих,

Гей, гей!

І забудуть вони про сестру свою одиноку

в сумній самотині,

При лихій годині...

Ой пробач, наша доню, за лиху нещасливу долю,

Що судилося здавна тобі жити в Дикому Полі,

Гей, гей!

На роздоллі

Та у тяжкій неволі...

Гей, гей!

Доню наша, доню, сердешна Україно,

Бідна сиротино...

— Замовкни, діду, — не стерпів козак, тяжко зітхаючи. — Не край серця. А то заплачу — бігме, заплачу! Ніколи не плакав, а тепер сльози підступили до очей. От бісів дід, отак бере за душуі Боже помагай, святий старче!

— Оттако! — насмішкувато одвітив кобзар, одставляючи кобзу вбік. — То бісів, то святий! Ти вже охрести мене якось по-одному, козаче. А за те, що дума до вподоби, — спаси біг! Сиджу оце на могилі, слухаю, як степ гомонить... і в мені воно заворушилося, заспівало... Коли вам до вподоби — піду співати далі...

— А куди Бог несе, діду?

— На Запорожжя піду. Погомоню з отаманами, з козаками. Мо' в похід морський ще сходжу. Повернуся на Вкраїну, людям поспіваю про славу козацьку. А ви ж звідки?

— З Січі, — сказав Гордій. — А тепер доведеться знову повертатися. Поспішав, гадка була одружитися, пожити з дружиною. Де там — чорна руїна лишилася...

— Ногаї, — похмуро мовив козак, чи то запитуючи, чи то стверджуючи. — Зі мною — те ж саме сталося. Правда ваша, діду. Нема долі бідолашній Вкраїні. З одорго боку татари, з іншого — ляхи, а ще — турки та волохи...

— Вистачить воріженьків на наш вік, — пробубонів кобзар, розв'язуючи сакви. — На лезі шаблюки доля наша, козаченьки. А там — ой, як ненадійно сидіти!

— А нема деінде, — суворо одказав козак, — доведеться сидіти на шаблі чи на списові, аж доки нутрощі нам прохромить!

— Краще ворогові! — зітхнув кобзар. — Щось мені закортіло поїсти. Прошу до гурту, панове запорожці... Ви що ж — знайомі?

— Та наче не бачилися, — сказав Гордій. — Я Кожух Гордій.

— А я Грицько Підкова. Доля в нас одна, пане-брате! Може, побратаємося?

— Згода, Грицьку!

— Добре, браття, — вдоволено крекнув кобзар, порпаючись у глибокій торбині. — Добра справа. І я з веселим серцем піду в дорогу. Доки братаються лицарі — не самотня наша мати Вкраїна. Є кому боронити родину...

А Грицько Підкова вже дістав з саков, приторочених до сідла, срібний старовинний келих, бурдюк з вином, жестом покликав Гордія. Вони розсілися довкола каменя, на якому кобзар розіклав своє добро — житній корж, сало, пучок молодої цибулі, дрібку солі.

— Іванку, Іванку, — радісно озвався дід до свого провожатого. — Ти, голубчику, дивися, як козаки братаються...

щоб знав, щоб навіки запам'ятав. Хто стає побратимом — той і душу, і тіло кладе за друга свого...

Та хлопчині не треба було казати — він уже давно зачаровано стежив за козаками, за кожним їхнім рухом, прислухався до кожного слова. Він виріс у глухому хуторі на Волині і ніколи не бачив запорожців, лише чув про них казки та легенди від покійної бабусі. А тепер ці казкові лицарі ожили перед ним, з'явилися в плоті, як усі інші люди. І здавалися вони йому близькими, щирими, простими, а це робило їх ще привабливішими.

Тим часом Грицько налив у келих густого червоного вина. Потім вони з Гордієм з'єднали руки, і гостре лезо шаблі майнуло в руці Підкови. Багряний струмочок полився в темну рідину. Козаки обнялися, припали вустами до чаші і дружно вихилили її. Потім міцно поцілувалися.

Кобзар сплакнув, усміхаючись, розгладив довгі сиві вуса.

— Хай Бог благословить ваше братерство, лицарі ясні!..

— Випийте й ви, батьку, — сказав Грицько, наливаючи в келих вина. — Щоб краще співалося...

— Вип'ю залюбки, — розчулено відгукнувся дід. — Дай Боже, щоб довіку не пропало на нашій землі товариство тапобратимство. Хай пошле вам доля козацька щастя військового, бою побідного! А як смерті, — то смерті лицарської!

— Спаси біг, батьку, — сказали побратими.

ДІВЧИНА

Попрощалися козаки з кобзарем. Він рушив до Дніпра, вони — до Росі. Мав справу Підкова у Богуславі, треба було одвідати старого отамана, який доживав віку у невеликій світлиці над річкою, бавлячись садівництвом та пасікою. Вирішили побратими погуляти кілька днів у містечку, а опісля повернутися до Хортиці.

Понад дорогою з'явилися вістові вежі. На них чатували козаки, пильно вдивляючись в обрій — чи не з'явиться знак зловісний, чи не посуне чорна хмара з Дикого Поля.

Кам'янистим шляхом під'їхали козаки до Росі. Погуляли, доки переїхав на цей бік з великим дубом перевізник — кряжистий волохатий

дід. Скупо привітавшись, він звів козацьких коней до води, розмістив у просторому дубі.

Сам став на кормі, суворо проказав:

— Гребіть, хлопці...

Козаки взялися за грубі весла. Дуб захитався на прозорій течії Росі, швидко поплив навскіс, до протилежного берега. Дід вправно обминав скелі, прямуючи до великого гурту людей, що зібрався на березі. Звідти чулося ревище худоби, іржання коней, пісні п'яних, галас перекупок.

Не встигли побратими зійти з дуба та звести коней, як на них напала молода чорнява циганка. Схопила за руку Гордія, обпекла його жагучим поглядом і все примовляла:

— Не пожалій червінця, вродливий козаче, — всю правду скажу, нічого не приховаю!

— Знаю, знаю правду, гарна циганко, — одбивався Гордій від неї. — Впаду десь у Дикому Полі під шаблюкою татарською — яка ж іще доля козацька?..

— Ой ні, такої легкої смерті не судилося тобі, — гаряче заперечила циганка, зазираючи в очі козакові. — Довго житимеш, до самої смерті житимеш!.

— Спасибі твоєму дідові, — засміявся Грицько Підкова, — всякий собака живе до самої смерті! А коли вона прийде — смерть? Ось про що скажи моєму побратимові, циганко!

— Не скоро, не скоро, козаче, — усміхнулася лукаво циганка, — ще матимеш ти дружину хорошу, діток багато. Вони й поховають тебе, як

належиться доброму господареві. Не жалій червінця, гарний хлопче, ще одкрию тобі багато сумного, печального...

— Цур тобі! — скрикнув Грицько. — Платити за сум! Ми й без тебе знаємо, що лиха чортів син висипле на нас цілий міх!..

— Заплав заплачу, — сказав Гордій, — кажи, що судилося мені, гарна циганко...

— Один як палець лишився ти, козаче, — похитала головою циганка. — Всі пропали. І суджена твоя згинула, дівчина прегарна...

— Правда твоя, — зітхнув Гордій, похнюпившись. — Кажи далі...

— Та нехай не журиться серце твоє... Стрінеться тобі знову красна дівчина, зав'яже світ, полонить душу твою...

— Ой навряд...

— Не зарікайся, козаче. Доля темна. Та не принесе тобі інша суджена радощів ще довгі роки. Муку люту звідаєш ти, лихоліття небачене. Одначе — переживеш і щасливий будеш...

Зітхнув козак, похилив голову.

— Не щедра ж ти, циганко. Я щедріше плачу, ніж ти. Ну та гаразд, бери. Йди з Богом... Він кинув чератиця в руку гадалки, стрибнув на коня.

— Ідемо, Грицьку. Що там гадати. Не об'їдеш долі конем, не перестрибнеш. Яка чара судилася — таку вип'ємо...

Козаки вибралися з базару, в'їхали на вузеньку вуличку Богуслава...

Незабаром відшукали вони старого отамана. Зрадів прадавній козак, сплакнув від несподіванки, щиро пригощав любих гостей медами та наливками.

В бесіді тихій передав Грицько Підкова вість від кошогото отамана. Похизти'в сиву точюяу до столу дід козацький, за журився.

— Спробую, синку... Спробую погомоніти з братчиками в Києві... Та не віриться мені, щоб це сталося. Розкидані ми, роз'єднані... Прибиті чужинцями... Добрі вояки — та не для себе!

— Прокинемось, — гордо сказав Підкова — Сон колись та кінчається. Не буває вічного сну...

— Вічного сну не буває, — зітхнув старий козак, — та буває, що ворог у сні лицаря нищить! Ну, та сподіваймося на долю козацьку та па волю Божу! Пийте, діти, хай втішиться моя господиня, що орли запорозькі не погребували її гостиною!..

Три дні погуляли козаки в отамана. Спочили добре, одіспалися. І коні їхні напаслися на луках пахучих, широких.

Попрощалися з ласкавими господарями, рушили на південь. День їхали. Другий. На третій побачили невеликий лісок серед степу, а під ним — хутірець у долині. Десятків зо два хат чепурних, невеликий став, обсаджений плакучими вербами. І на шпилнку біля лісу — церковиця.

— Гарний хутір, — сказав Гордій. — Так і в нас було. Затишно, любо. Зупинимося тут, брате?

— Хіба на часину, — відказав Грицько. — Поспішати треба, ніколи розгулювати."

Обабіч дороги в житі з'явилася дівчина з коромислом на плечах. У двох кленових відеречках похлюпувала прозора вода. Дівчина побачила козаків, засоромлено зупинилася. Грицько Підкова схвально та привітно усміхнувся, кивнув:

— Помагайбі, дівчино хорошая, на все добре. Чом зупинилася, перейди дорогу вповні, хай нам пощастить!..

— Дай Боже й вам ясної долі, ласкаві козаченьки, — дзвінким голосом проказала дівчина, переходячи з відрами шлях.

Гордій задивився на неї, замилувався. Як вона схожа на Соломію. І очі такі, й брови, і вуста повні та рожеві. Як до лиця їй волошковий віночок, як гарно їй у простій полотняній вишиванці. Ні в якій казці не описати такої краси, яку мають українські дівчата.

— Звідки воду несеш? — здивувався Грицько. — Хіба нема колодязя біла хати?

— Є, — осміхнулася дівчина, показавши разок білих зубів. — Але тут е цілющий потічок у полі. В ньому вода солодка й чарівна.

— Може, й нас пригостиш чарівною водою? — пожартував Підкова.

— Ласкаво прошу, козаченьки, — сказала дівчина, зупиняючись.

Побратими скочили з коней. Гордій підійшов ближче, припав до переднього відеречка. Вода справді була солодка, холодна і запашна. Не одривпючись від того чарівного напою, козак спідлоба глянув на дівчину. Темні крилаті вії злякано майнули вниз, прикриваючи блакитні очі.

— Доброго здоров'я пивши, — прошепотіла вона.

— Спаси Біг, — одказав Гордій, витираючи рукою вуса. — А як тебе звати, хороша дівчино?

— Василиного...

— Будь щаслива, Василино. Хай буде щастя тобі стільки, скільки масти вроди!

— Е, Гордійку, — удавано суворо озвався Грицько, посварившись пальцем, — ти справді хильнув забагато чарівної води. Залицятися почав...

— До такої дівчини не можна залицятися, — смутно відповів Гордій.

— Чому б то? — з подивом запитав Підкова. — Ех, і добра ж все-таки водичка...

— Гріх до краси залицятися. Лише дивитися, мовчати, милуватися...

Василина зачаровано дивилася в обличчя козакове, розкривши рожеві пелюстки-вуста.

— Ніхто мені ще не казав такого, — прошепотіла вона. — Спаси Біг, любий козаче...

Ти одразу впав у око високий молодий козак, схвилювали серце чорні, як вуглини, печальні очі. Серце дівоче тривожно стислося, завмерло, очікувало.

— Ну, велика тобі дяка, чарівниченько, — весело мовив Підкова. — Напоїла нас, втішила щирим словом. Пора нам далі, в дорогу. Прощавай!

Грицько скочив у сідло, а Гордій усе чогось зволікав, не одходив од дівчини.

— Ну чого ж ти, брате? — гукнув Підкова. — Чи ще закортіло ковтнути солодкої води?

Вуста у Василини затремтіли, в тихому зітханні прошелестіли благальні слова:

— Лишайтеся в нашому хуторі. Спочинете, розважитеся...

Гаряча жарина запекла в грудях Гордієвих. Він рішуче глянув на товариша, той іронічно посміхнувся.

— Бачу, бачу. Не кажи мені нічого. Що ж — хай буде. Де живеш, кралечко? Хто батько твій?

— Я мельниківна, — радо озвалася Василина, одразу розквітнувши, наче ружа на світанку. — Ось млин — бачте? — а біля нього, в садочку, наша хата. Батько будуть дуже раді, і мати будуть раді, і дід старенький. Мій дід — старий запорожець, знає багато казок і дум. А сьогодні — вечорниці. Зберуться хлопці та дівчата, розповідатимуть страшні історії всякі. Буде любо, весело. Не пожалієте, козаченьки...

— Та не знаю, як я, — сміявся Підкова, лукаво поглядаючи на щасливого Гордія, — а мій побратим не пожалкує. А що ж це за вечір такий, що ви збираєтеся?

— А Івана Купала! Хіба не знаєте?

— Ти дивні Я й забув. Славний вечір. Тоді й я з охотою лишаюся. Може, й мені святий Купала пошле якийсь скарб? Веди, Василинко, до батька-матері, привітаємо славного мірошника.

ДИВЕН ВЕЧІР

Гарно Гордієві на хуторі степовому. Затуманилося лихоліття минуле, одійшло десь за плином часу. Постало в уяві обличчя Соломіїне, лагідно усміхнулося.

"Ти не гніваєшся, Соломійко, що серце своє віддаю іншій дівчині?"

"Ні, Гордійку, не гніваюся, — чується серед зірок ясних шепіт. — Іди на поклик долі, та дівчина — сестриця моя. Я поможу тобі..."

Славна сім'я в мірошника. Раді господарі козакам подорожнім. Усе на столі, чим багаті люди, — пахучий хліб, щільники з медом весняним, наливка багаторічна, смачна смаженя.

Сивий дідуган розпитує гостей про Запорожжя, сяє беззубою усмішкою, згадує давні походи, славного Байду,

хороброго Кореня,завзятого Свиргу.

— Славних лицарів родить земля вкраїнська, — тужливо промовляє дід, — та не вміють прикласти рук до путньої справи. Тільки вмирати гарно вміють, бісові сини! Гарно! Хоч би й Байду взяти — три дні й три ночі на гаку висів, а хоч би тобі застогнав!.. Сміється вражий син, царство йому небесне та походів бойових на тім світі, — і хоч тобі що! Так я й кажу — славний лицар був, такого не знайдеш і в палацах королівських, а ясного розуму чортма! То до царя московського, до грізного Йвана, метався; то до лядського короля; то до хана, підступного лиса! Чого ти шукаєш, лицаре, у правителів чужинецьких? Хіба що вітра в полі? Збери ти військо незбориме, козацьке, та й крикни недругам околишнім: не руш! Не чіпаємо вашої господи, не руште й нашої хати!

— Рабський дух не вибито з серця людського, — зітхнув батько. — Татарська неволя вікова переїхала нас, ніби жорном страшенним. Дякувати Січі, прокидаються люди, відчувають себе вільніше...

— Правда твоя, синку, — підхопив дід. — Дух козацький не стільки старшим людям потрібен, скільки дітям. Доки житиме той дух волі та лицарства, доти й надія не вмре у народі...

Виходить Гордій з хати. Дивен вечір пливе над землею. Повний місяць у небі. Зорі, як знаки таємничої книги. Над потічком замріявся старенький млин, дзвенить, видзвонює срібними краплями вода поміж лопатями колеса. Під лісом палають багаття — там пісні та веселощі.

До Гордія підходить Василинка. Корсетка охоплює худенький стан, робить дівчину ще зграбнішою, чарівнішою. На голові вінок, по плечах розсипалися розмаїті стрічки. Місячні промені сповивають дівчину блакитним серпанком, і козакові здається, що вона зараз, ось зараз, піднесеться вгору й полетить.

Подає руку. Він мовчки йде за нею. На леваді тінями ходять стриножені коні, хрумають соковиту травичку. Попід греблею пливуть сиві пасма туману.

— Русалки, — шепоче Василинка.

— Де? — дивується козак.

— А ось — хіба не бачиш?

— То ж туман...

— Еге, вони лиш здаються туманом. А спробуй, прийди сюди опівночі сам — обернуться дівчатами річковими, залоскочуть...

— Аз тобою — не залоскочуть? — осміхнувся Гордій.

— Ні, — поважно мовила дівчина. — То мої подруги. Кого я люблю — того вони не чіпають. Ой, що це я кажу?..

— Так ти любиш мене? — загорівся Гордій, зупиняючи дівчину посеред греблі. — Скажи, Васнлинко, — любиш?

Дівчина звела глиботий, бездонний погляд на Гордія, мовчала. В її очах козак бачив чи то радість, чи то зажуру. Чи, може, те й інше? Тривога прокрадалася в душу козачу. Чому вона так загадково мовчить?

— Одразу покохала тебе, козаче, — зрештою мовила дівчина. — Як тільки побачила. Ждала тебе, мріяла вечорами. Душу мою й життя віддам за тебе, не задумаюся. Чи віриш мені, Гордійку? — палко зотитала вона, пригортаючись до грудей коханого.

Розтанула сувора козача душа. Зникло все — минуле, майбутнє. Була лише чарівна, вічна, незамінна мить кохання, ім'я якого чи назва нічого яе значить, бо воно в неповторному чутті. Так мріє озимина під снігом про сонячний промінь, але не знає ласки його тепла, доки не відчує полум'яні торкання до листячка свого...

Згодом прийшли закохані до лісу. Там на широкій галявині хлопці та дівчата розпалили багаття. З веселощами, жартами та піснями стрибали через вогонь. Іскри тріщали, линули в безжурне небо, між деревами відлунювала старовинна пісня,

По долий! річка біжить,

Над річною явір стоїть,

Над явором ворон кряче,

Під явором мати плаче;

Мати плаче, ще й ридає,

Свого сина дожидає,

Сидить ворон над скалою,

Похитує головою:

"Ой я твого сина знаю,

Тричі на день попас маю,

З лоба очі вибираю.

Іди, мати, додомочку,

Візьми жовтого пісочку,

Посій його в городочку;

Як той пісок вгору зійде —

Тоді син до тебе прийде..."

Васядинка здригнулася, притулилася до Гордія.

— Що тобі, голубонько?

— Страшно чомусь мені стало. Пісня... розтривожила мене...

— Що ж пісня? Всі її співають. Хіба звикати козакам вмирати по чужих краях чи на рідній землі?..

— Отож-бо й воно, — озвався зненацька Василинин дід збоку. — Звикли ми вмирати, а не жити. І пращури вмирали, і діди, і батьки. І сини вмирають. І онуки звикають до кривавої постелі...

— А чи настане, діду, такий час, коли не буде бою між людьми? — журливо запитав Гордій, дивлячись у вогнище. — Невже ж то такий заков, щоб вікувати поміж ворогами? Та невже земля вкраїнська не стане вільною, щасливою?..

Зближаються до багать хлопці та дівчата, нишком стоять довкола, прислухаються, що скаже дід. А старий запорожець задумався вельми, ворушить сухими вустами, нібизгадує щось давно забуте.

— Чув я, ще як був на Запорожжі, — нарешті озивається дід, — прадавній переказ. Хтозна-звідки він, хто його склав. Але ж дід, від якого я почув ті слова, казав мені: "Пильно бережи той заповіт правічний, шукай у ньому корінь нерушимий, Як джерело риє з глибини земної, так і ясність

розуміння не лежить на поверхні слова..,"

— Мудра заповідь". — прошепотіли хлопці ззаду.

— А переказ той такий, діти мої, — вів далі дід. — Шаблею і вогнем плюндруватиметься земля багата вкраїнська. Не матиме вона спокою ні вдень ні вночі. Топтатимуть її орди ворожі, братимуть у полон синів та дочок її — на рабство ненависне, на муки пекельні...

— Здаємо те, діду, — гірко озвався Гордій. — А доки ж те буде? Доки?

— Довго, синку. Довго те буде. Вік, а мо'. й більше. Доля про те знає, доля Вкраїни, Та настане час... час великий, славний... Народить дівчина сина, славного лицаря...

— Дівчина? — зітхнули з подивом дівчата.

— Дівчина, — сказав дід. — І ніхто не знатиме про теє — ні вороги, ні друзі. Не видно буде того, мо', й сама вона не знатиме тії радості великої. Народиться той син, і матиме він зброю незвичайну...

— Чарівного меча? — обізвався якийсь парубійко нетерпляче.

— Ні, — повагом одказав старий запорожець. — Не візьме той лицар до рук жодної шаблі, чи списа, чи самопала. Акатиме він слово чарівне! Що скаже слово — то оживуть мертві серця. Що скаже друге — вороги впадуть на землю, спалені вогнем правдивого слова. І стане тоді земля вкраїнська славна поміж іншими народами, і не топтатимуть вже її грудей орди чужинецькі...

— От аби дожити, — прошепотів хтось серед загальної тиші.

— Не ми — онуки доживуть, — суворо проказав дід...

ДИКИЙ ЛІС

Пригорнувшись одне до одного, стояли Гордій з Василиною край узлісся, милувалися небом неозорим, мовчали. Нарешті озвалася дівчина.

— Чи дуже любиш мене, голубе ясний?

— Як серце, — палко відповів козак. — Не можу без серця й хвилини жити. Так і без тебе...

— Ходімо ж тоді зі мною, — сказала щасливо мельниківна.

— Куди?

— До Дикого Лісу.

— Не чув про такий. Що там діяти вночі?

— Саме тепер, на Йвана Купала, можна побачити там Правічну Бабу. Живе вона в Громовому Яру, серед Дикого Лісу...

— Навіщо вона тобі, голубонько? Чом до неї не можна прийти вдень?

— Вдень її не побачиш, Гордійку. Та й лісу того в Громовому Яру завидна нема. Так — кущики мізерні, глинища, та й годі. А на Йвана Купала або в горобину ніч виростає Дикий Ліс непролазний, а серед нього — хатка Правічної Баби. Кого вона любить — того допустить до себе. Хочу дізнатися від неї про долю нашу. Чи підеш, чи, може, не хочеш про спільну долю нашу дізнатися?

— Дивно мовіпи, Василинко, — прошепотів Гордій, — та я вірю тобі. Жіноче серце знає інколи таке, про що й лицарі не догадуються. Веди мене, коли знаєш путь...

Дівчина вхопила козака за руку, рушила в ліс. Вела Гордія крізь гущавину, поміж віковими соснами та товстезними дубами, через високі хащі папороті, попід темними заростями ліщини, йшла вона метко, мов ящірка, вибираючи шлях невідомо за якими прикметами. Інколи в серце Гордія закрадався острах — чи не мавка лісова вхопила його та морочить серед нетрів диких? Та гаряча хвиля линула від руки дівочої, сяяли в пітьмі її любі очі, чувся теплий довірливий подих — і козак одганяв химерні думки. Хай — що буде! Йому гарно з нею, йому любо, нехай так буде завжди, довіку. Йти, йти без кінця, без краю, в поході до казкової чарівниці. Та яких ще чар треба, коли вона — степова дівчина

— на віки вічні причарувала його до себе. Не одвернуть тепер ні трави, ні шептання, ні намова...

Тихо в лісі. Ні шелесне: Не чути навіть шурхоту під ногами, і це вселяє тремтіння в мужнє серце козацьке. Що це діється, де вони? Віття дерев безшумно похитується, торкається шкарубкими пальцями за плечі, за шапку. Зірки щезають, їх уже не видно серед верхів'я, морок заповнює все зокола. А Василина йде та йде, ніби вона бачить у пітьмі.

Ось вони зупиняються на мить край долини. Прірва дихає холодом, десь унизу відлунює глухий дзвін. Ледве-ледве лине у просторі, та звучання його потужне, воно потрясає душу, тривожить, бентежить хвилюючою таємницею.

— Ти чуєш? — прошепотіла Василина.

— Чую...

— Ходімо. Вона вже е. Скоро північ...

Дівчина потягла козака по крутій стежині. Він задихався, шабля чіплялася за круті звиви коріння, ноги ковзалися. Де-не-де жевріли холодним полум'ям трухляки, кидали мертвотне сяйво на збентежене обличчя Гордія. Дівчина озиралася.

— Вже скоро. Це — Дикий Ліс...

Загорілося серед хащі віконечко.

— Вона. Ходімо...

Постояли перед низенькою темною хатиною. Гордій згадав казки, які він чув од своєї бабусі. Чорти, зачаровані хащі. Баба Яга. Невже справді в житті є така дивина? Невже то не вигадки старих людей?

Василина підступила до похилених дверей, тихенько постукала. Двері самі собою відчинилися. Почувся тихий втомлений голос:

— Добрим людям світлиця відкрита. Заходьте... Вони ступили до хати. В пічурці палахкотіло полум'я, стрибаючи по ситих соснових трісочках, кидало жовтаве проміння на низеньку світличку. Біля вогню сиділа похила бабуся — біла-біла, худесенька, з великими ясними очима. На ній легенькі шати з лляного полотна, помережані розмаїтою вишивкою. Пряла тонесеньку нитку з прозорої сріблистої куделі, надітої на великий темний гребінь, намотуючи її правою рукою на веретено. Бабуся не кинула прясти, лиш на якусь хвильку звела очі на гостей, приязно всміхнулася.

— Давно, давненько жду я вас, діти, — сказала вона.

— Нас? — вражено запитала дівчина, переглядаючись з коханим.

— Вас, горличко. Добре, що згадала про мене в грізний час. Не побоялася ночі, не злякалася сили нечистої...

— А ми... ми й не бачили нечистої сили, бабусю...

— Правду мовиш, — хитнула ласкаво головою баба. — Бо й нема її. Лише в нечистому серці панує нечиста сила. А добре, ясне серце бачить лише добро й красу. Багато людей приходило до мене, та гинули вони...

— Чому, бабусю?

— Бо йшли вони за марою. Скарбів шукали, влади над людом нещасним, приворотного зілля для кохання або згуби для брата. І

бачили вони в Громовій Долині упирів кривавих, нечисту силу рогату, а в хатині бідній — Бабу Ягу, горбату, злу. Чи ж зла я, діти мої, гляньте в очі мої? Чи страшна?

— Добра ти, — щиро сказав Гордій. — Ясна. Як мати...

— Правду сказав, синку, — щасливо озвалася'бабуся. — Я — Правічна Мати, Баба. З давніх-давен сиджу у самотині, пряду нитку оцю. Не можу кинути й на годину праці, бо перерветься доля народна. А мусить вона бути цілою, єдиною. Тому й сиджу в Громовій Долині, серед Дикого Лісу, щоб, не дай Боже, ніхто злий не пошкодив нитки безцінної. В ніч на Йвана Купала або в громову горобину ніч можна побачити мене. Та злобне серце не побачить ні куделі срібної, ні. нитки ясної, ні веретена древнього. Вам відкрилася ця таємниця, отже, ви суджені, діти мої. Чого бажаєте?

— Про долю нашу запитати в тебе бажаємо, — тремтячим голосом озвалася дівчина, — Покохала я сокола ясною та не проста доля наша, втаємничена...

— Запитай коваля, — суворо одказала бабуся, — хто йому кує підкову для коня? Чи сама вона твориться з холодного заліза? Ні, вогнем і молотком гне коваль залізо, щоб підкувати вірного коня. Запитай сіяча, чи їде він жати жито в Дике Поле, серед бур'янів буйних? Ні, він виорює ниву, ніжить її, як дитину, засіває ярим зерном, щоб добути багатий врожай. Діти мої любі, послухайте Правічну Матір, не сподівайтеся на долю ласкаву, готову. Доля — як скеля гірська. Або проб'єш крізь неї шлях тяжкою працею, або обійдеш. Тільки ж гору можна обійти, а долі — ні! Чи збагнули мене?

— Мудро кажеш, мамо, — сказав Гордій. — Любо мені слухати твою моду хорошу. Добрий кінь, шабля в руці — ось наша доля!

— Не тільки, не тільки, — похитала сивою головою бабуся, і срібна нитка заблищала розмаїтими вогнями перед полум'ям. — На шаблю є шабля. На силу е сила. А на мудрість — нема мудрості. Мудрість одна-єдина...

— Хіба вона одна для всіх людей? — вражено запитав Гордій.

— Одна. Та не знають її люди. Колись прийде час. підшукають її люди. Вона близенько від них. Ой як близенько...

— Де, бабусю?

— Шукайте. Не можу сказати. Кожен досягне тієї мудрості сам. Чого ще бажаєте?

— Хочемо побратися, — сказала Василина. — Скажи нам, бабусенько люба, чого нам ждати: лиха чи радощів?

— Життя, як дорога далека, — мовила бабуся сумовито, — всього трапиться, діти 'мої. Буде й горе, буде й щастя. Не захопіться радощамя-любощамя, не впадіть у горі. Візьми, доню, за божницею квітку папороті, неси до вогню...

Василина, гамуючи подих, підійшла до божниці, відшукала за темною іконою божої матері мерехтливу квіточку, принесла До бабусі. Квіточка заграла синім вогнем, заіскрилася.

— Кинь у полум'я, — наказала бабуся, — і дивись. Дивіться обоє. Візьміться за руки...

Василина виконала веління, в пічурці спалахнуло зеленкувате полум'я, білий дим жухпув на хату, оповив усіх прозорою хмаринкою.

Баба дивилася на вогонь, а руки її невпинно пряли чарівну нитку.

— Бачу, бачу, — сказала вона. — Церкву... і вінець в руках панотця...

— Бачу і я...

— Добре, доню. Судилося бути вам парою... Бачу діток веселих трійко... Двоє хлопчиків і одна дівчинка...

— Я не бачу, — прошепотіла дівчина. — Не бачу... Але то добре, бабусю... Ой, як добре! Двійко хлопчиків, козаків! Чи чуєш, Гордійку? Чи чуєш?

— Чую, — схвильовано сказав Гордій. — Тільки не бачу... Сувої диму звивалися в химерні обриси, сліпили очі, ко-

зак вдивлявся в них, аж йому наморочилося в голові. А бабуся тривожно шепотіла:

— Бачу татарина злого... з арканом у руці...

— Де? Де він? — схопився за шаблю козак.

— Тихо... Тихо, козаче.... Це лише видіння... Життя попереду. Бачу судженого твого, дівчино... Ланцюги на ньому... Кров на лиці...

— Краще вмерти, — зціпив зуби Гордій. — Навіщо ти мовиш таке страшне, бабусю?

— Кажу, що бачу... Ти, дівчино, у фортеці страшній, похмурій... і кат біля тебе... з шаблею в руці... Бачу тебе, козаче, старого... на полі ти... жита буйні красуються... сини-козаки біля тебе... дружинонька сива...

— Нічого не збагну, — простогнала Василина. — І наруга кривава, і радість велика... Чого ж чекати, люба бабусю? Як збагнути?

— Мудрий збагне, діти, — спокійно відповіла бабуся, опускаючи ясний погляд донизу. Помовчавши трохи, вона додала: — Од вашого кореня піде та дівчина, що народить колись для Вкраїни лицаря славного. Бережіть кохання, мужність бережіть... То нитка срібна, яку пряду я в самотині... Чуєте, діти? Чуєте?..

Враз щезло все... Хатина, бабуся, вогник...

Василина з Гордієм стояли в яру, серед ріденьких кущів. На травах, у сяйві місяця сріблилась павутина, та серед похмурих круч Громової Долини відлунювало прощальне напуття Правічної Баби:

— Чуєте, діти? Чуєте?.. Чуєте...

СВАТАННЯ

Вдосвіта Гордій повернувся до клуні, де вони спали з побратимом. На обрії грала кривава зірниця, десь у гаю кувала зозуля. Козак тихенько прочинив двері до клуні, шаснув у сіно. Грицько почув, пробубонів спросоння:

— Довгенько гуляєш, парубче. Дивися, щоб я тобі шиї не намняв! Ще дівчину зганьбиш! Я тоді тобі не побратим...

— Ну що ти мовиш, брате, — прошепотів Гордій. — Я ж люблю її. Хочу побратися з нею...

— Ти здурів, — аж підскочив Грицько. — А як же Запорожжя? Ти як вітер весняний — гадаєш одне, виходить на інше! Чи мало доля вчила тебе? Кинь пустощі! їдьмо до братчиків. Там наша дівчина, там наша воля...

— Не можу, — палко сказав Гордій. — Візьми мою душу, брате, а без Василини — не жити мені. Не зраджу побратимства, не бійся! Одружуся, поживу хоч тиждень. Потім поїдемо. В похід, в бій, чортові до пекла! Аби знати, щомене ждатиме серед степу, біля гаю над ставом, дружинонька вірная. Не цурайся мене, збагни. Не бабій же я, не ради спідниці лишився тут. Люблю її, як Бога...

— Ей, хлопче, схаменися! Зав'язала дівка світ тобі. Та що діяти! Доведеться й мені чекати, доки ти обвінчаєшся. Ти дивися — чекаю тиждень... А потім — в похід!

— Добре, добре! — зрадів Гордій. — Ти справді побратим, Грицьку! Як сонечко зійде, одразу ж і до мірошника. Будеш сватом...

— Та я ж не вмію...

— Нічого... Якось воно буде... Що-небудь вигадаєш, набазікаєш...

— А як він теє... не захоче?

— Не може бути...

— А коли все-таки ні?..

— Вкрademo Василинку, — гаряче сказав Гордій. — Вона любить мене і піде зі мною на край світу. Одвезу її десь під Київ, поставлю хатину, господинею зроблю!..

...За якусь годину-другу сиділи Гордій з побратимом за столом у мірошника, снідали. Господар чомусь-то був похмурий, невеселий. Підкова завважив те, здивувався.

— А чому ти, пане господарю, сумний сьогодні? Чи нещастя якесь, не дай Боже, трапилося? Чи сон поганий при-

снився?

— Не спав, пане козаче, — неохоче відповів мірошник. — Далебі, не спав. Побратим твій водив дівку нашу бозна-де.

Не годиться так воно, не годиться, брати запорожці! Чи не вкраїнської матері ви діти? Чи не знаєте, як воно ведеться в добрих родинах! Чи не відаєте, що ви були й нема, а на дівку — поговір?..

— Тату, — озвалася Василина з-за печі, — тату, ти ж нічого не знаєш. Ми були в Громовій Долині...

— Га? — злякано скрикнув батько, глянувши в бік дочки. — А чого вас понесло туди на Йвана Купала? Чи не знаєш ти, що там діється в ту ніч?

— Знаю. Тому й ходила...

— Гей, пане господарю, — раптом втрутився в ту розмову Підкова, закрутивши прокуреного вуса за вухо. — З дочкою своєю погомоніти зможеш опісля, а я тобі хочу дивну пригоду розповісти...

— Яка там ш,е пригода? — невдоволено пробуркотів мірошник, шкрябаючи п'ятірнею в потилиці. — Чого ви мені тут голову макітрите?

— А така пригода, — хитро вів далі Підкова, підморгуючи побратимові, — що їхали ми ото полем, біля вашого хутора... коли тут вискакує з жита лисиця... руда така, а хвіст, як сонце, сяє — пухнастий, наїжачений, морда хитра-хитрюща...

— Брешеш, собачий сину, — скипів Гордій, стусаючи ліктем козака, — не руда вона, а русява. І де це бачено, щоб у дівчини морда була або писок?..

— Оттакої? — розвів руками Грнцько. — Я — про лисицю, а він — про дівицю! Не перебаранчай, бісів сину, а то я зовсім збився з пуття! Заплутався, вибачай, пане господарю... язик у мене не вельми добре причеплено! Попросив мене побратим, щоб я сватом був... та нескладно виходить. Сам, мабуть, зрозумів, що хоче забрати від тебе козак запорозький лисицю, чи то пак Василину... По закону, все як слід...

— Як же це? — розгубився господар. — Діду, жінко, чуєте ви? Василино, капосна дитино, чому ж ти одразу не сказала?..

До світлиці ввійшов дід, щось бурмочучи собі під ніс.

— Тату, чуєте? — мовив мірошник до старого. — Василина каша виходить заміж.

— Га? — кинувся дід від несподіванки. — Ти щось сказав? Я трохи недочуваю, а тут ще жовна проклята...

— Яка жовна?

— Та стукала всю ніч, не давала спати. Я вже й ганяв її, і стрілу на неї, капосну, пустив — не помогло. Тепер ось знову сіла під стріхою, стукає, Когось вистукає з хати, Дай Боже, щоб мене, а не когось молодшого...

— Та що це ви лихо накликаєте, тату, — сказала господиня, — тут саме Василині славна пара трапилася. Сватається лицар за неї...

— Це ж хто? Гордійко? — зрадів дід, лагідно осміхаючись. — Хай щастить! Хай! Добрий козарлюга. І я потанцююна веселлі. Давно не танцював...

— Не маю родини, —тихо сказав Гордій, похиливши чубату голову до столу, —то будьте ви мені рідними, батьку й матінко. Не маю скарбів чи багатства, та маю зате серце вірне, любитиму Василинку й вас довіку і жалітиму, як найдорожчих людей. Віддайте мені вашу доньку, вірною дружиною їй буду...

Батько обняв Гордія, витер сльозу.

— Хай же все буде на благо. Віддам тобі Василпну. Та тількибережи її, синку. Одна вона в нас. Пропаде — і сім'я не лишиться. Хочу дожити, онуків рідних побачити. Та не багато не мало — аж дванадцятеро! Що? Василино, ти мовчи! Як менше буде, то й на поріг не пущу. Жінко! Неси меду, наливку! Завтра весілля...

ВЕСІЛЛЯ

Другого дня, як сонечко підбилося десь під обід, степовий хутірець гримів веселощами та піснями. Заквітчана наречена — радісна, рум'яна — поскликала всіх своїх подружок. Зійшлися й молоді хлопці, які заздрісне та все ж щиро поглядали на чорновусого ставного козака, що так знальоту, наче підорлнк з піднебесся, вхопив з-під їхнього носа найкращу здобич.

Закосичені, прихорошені дівчата, лукаво поглядаючи на Гордійка, голосисте виспівували:

Тихая в річечці вода,

Гарная Гордійкова врода.

Полем тихесенько йшов,

Василинку собі знайшов...

Мірошник із старою дружиною своєю частували старших гостей, прадавній музика дід Оверко грав на цимбалах гопака, літні жінки та чоловіки довбали землю на подвір'ї закаблуками, і дівчаточка не вгавали, оспівуючи свою подругу, що покидала їх для заміжнього життя.

А бояри — хлопці веселі — вже запрягали коней у нового воза, прикрасили вуздечки барвистими стрічками. А дівчата встелили місце для молодих пахучою м'ятою, хрещатим барвінком.

— Сідайте, молодята! Вже панотець жде вас у церкві!

— Та не барітеся! — загукав Василинин дід. — Бо, їй-бо, не видержу, сам почну бенкетуватиі Давно не бачив такої славної пари!

Гордій з Василиною вмостилися на першому возі. Коні рушили до греблі. З музикою, піснями та галасом весільні гості покотили до церкви, що стояла на тім боці ставу, під ліском.

— Як швидко все сталося, — прошепотіла Василина, схилившись до Гордіевого плеча.

— Ти рада? — щасливо озвався козак.

— Рада. А серце тривожиться.

— Чому, кохана?

— Не знаю. Смокче в грудях, тисне щось. Ніби віщує... погане...

— Голубонько, хіба можна давати волю серцю?.

— Воно знає, Гордійчику... та й Правічна Мати казала..

Їхню розмову перебив збентежений гомін людей. Коні спинилися посеред шляху. З поля котився рвучкий вихор, крутив у своєму зловіщому стовпі пилюку, вирвані кущі перекотиполя, поламані стебла жита й квітів.

— Чортове весілля! Чортове весілля! — почулися тривожні голоси.

— Біда, людоньки!

— Це лихий знак!

— Гей ви, не каркайте!

— Що ви дурієте? — крикнув Грицько із задньої підводи. — Не бачили вихору? Рушайте!

Вихор пролетів перед молодими, дихнув теплом і пахощами степу, крутнувся ліворуч і пропав десь у кручі.

— Гей, людоньки! — силувано усміхнувся Гордій. — Хай і чорти веселяться, коли нам весело. Рушаймо далі!..

Ніхто не засміявся на той жарт. До церкви підкотили тихо, без співу. На невисокому ґаночку вже чекав молодих старенький панотець у парчевій ризі. Він ясно усміхався до всіх, кланявся, розгладжуючи довгу сиву бороду.

— Гарна пара, — приязно сказав священик. — Прошу до храму божого...

Враз на дзвіниці почувся відчайдушний крик, пролунав мідний тривожний гук.

— Ти що, здурів? — крикнув священик, сварячись хрестом. — Чи напився передчасно?

— Татари! — зарепетував дзвонар і чимдуж засмикав мотузки. Лиховісні звуки покотилися понад степом, розносячи страшну вість іншим хуторам та селам.

Весільні гості на якусь мить завмерли. Потім почувся лемент, плач дітей. Священик підняв руки, закричав:

— Людоньки! Дітей до церкви! До церкви! Козаки, хлопці-молодці, до зброї, яка в кого є!

Дітвора сипнула разом з жінками до тісного входу в храм. Козаки й парубки почали перевертати вози, оточивши тим слабеньким городищем підхід до церкви. А з поля вже долинали зловіщі звуки ординської навали, чувся тисячоголосий тупіт коней, радісне завивання:

— Алла! Алла! Алла!

— Ось воно, — помертвілими губами прошепотіла Василина. — Не судилося, Гордійчику! Боже мій, не судилося! Нащо ж вона сказала про діток? Нащо?

Василина припала до плеча Гордія, який похапцем лаштував пістолі, пригнувшись за возом. Він люто глянув на чорну стіну татарської кінноти, що рікою плинула з поля, крикнув Грицькові;

— Побратиме! Одведи її до храму! Хіба ж не бачиш?

— Гордійчику! Як же це? Гордію, коханий! Що з нами буде?

— Василинко! Хутчіше до церкви! Дасть Бог, одіб'ємося від поганих! Прощай, Василинко!

— Ой матінко, голубонько! Ой мати пречиста! — голосила дівчина, пориваючись до коханого. Та міцні руки Грицька трутили її до церкви. Вона впала на підлогу, заридала, Її підвели ласкаві руки священика.

— Терпи, доню, — сказав він, хутко знімаючи ризу, а за нею й рясу. — Великий іспит прийшов для всіх нас. А найпаче — для вас, молодих! Сядь біля діток, там за царськими вратами, втіш їх...

— А ви куди, панотче?

— До козаків. Хіба я не вояк?

Священик вхопив у куточку церкви два мушкети, в'язку пістолів, шаблю, кинувся до дверей.

ЛИХО

На захисників храму посипалися стріли. У відповідь затріщали постріли. Добре цілилися козаки та парубки. З десяток напасників попадали з коней. Задні налітали на них, переверталися в повітрі, розбивались об землю. Та навала не могла спинитися, сотні коней могутньою лавиною затопили майдан біля церкви, вдарилися в благеньке городище, зламали його.

Залунали прокльони, лайка, верещання татарських вояків. Заблищали шаблі. Вороги спішувалися, лізли на вози, в повітрі гадюками розкручувались аркани.

Священик вискочив на ґанок. До нього кинулися татари, він стрілив у них з пістолів. Два ординці впали, третій зчепився з панотцем битися на шаблях.

— Держись, панотче! — закричав Гордій. — Держись, я йду на поміч!

Та вже не до помочі козакові! Падає на нього аркан татарський, сплутує руки-ноги петля слизька. Борушкається під купою ворогів Гордій, ричить від люті, та не може нічого вдіяти.

Вже падають, посічені ятаганами, бояри, хлопці хороші степові. Вже здушений петлею за шию, волочиться за татарським копем по землі Грвгцько, побратим Гордіїв. Горять, палають на тім боці ставу хати, вогнем охопилися жита на городах, стодоли, клуні, відчайдушне іржуть коні, ревуть корови. Полум'яна квітка виросла над млином, весело заскакала по сухій деревині, сягнула неба.

Священик, відбившись від напасника, метнувся до церкви, зачинив двері на важкий засув. Знадвору загупали, загоготіли, заревли. Діти трусилися від страху за царськими вратами, жінки мовчки хрестилися, нажахано прислухаючись до ворожого ґвалту.

Панотець швиденько кинувся до вівтаря, одсунув його — під ним зяяла чорна діра.

— Дітей сюди, хутенької — наказав він.

Василина схопила священика за руки, благала:

— Що з ними? Що з Гордієм, панотче?

— Молись, дочко!

— Що з ними? Хоч слово!

— Полонили, прокляті! Заарканили! Село горить? Дітей треба зберегти!

А малюки вже сполоханими пташатами пірнали в темний отвір підземного ходу. За ними полізли й матері та дівчата. А знадвору чувся регіт, червоні язики полум'я мерехтіли попід вікнами—татари вирішили спалити непокірних гяурів живцем, щоб не тратити часу й сил на штурм.

Дим котився сивими пасмами по церкві, старий священник закашлявся, Василина, заламуюча руки, стогнала від невимовного душевного болю.

— Мати божа, чому не закрила нас своїм святим покровом? Навіщо віддала на поталу воріженькам? Навіщо жити тепер? Для кого? Нема мого миленького, нема сонечка ясного! Не хочу і я жити,' Панотче, відчиніть двері, хочу впасти під шаблями татарськими.

— Не дурій, дівко! — крикнув священик, хапаючи її за руку. — Чи ти не козачка? Чом таке слабкодухе серце в тебе? Не ми перші, не ми останні. Зерна лишилися, треба сіяти далі!...

— Які зерна? — плакала дівчина, б'ючись головою об вівтар. — Що сіяти? Що ви мовите, панотче? Пропали ми навіки, навіки!..

— Діти лишилися, — м'яко умоляв її священик, поклавши руку на голову. — Треба врятувати їх. Підземний хід веде до Громової Долини. Туди татари не піткнуться. Збережемо дітей. Виростуть козаки. Така доля Вкраїни, голубонько. Вороги витопчуть жито, а нам знову сіяти. Ану ж колись і зберемо добрий врожай! Та ще не забувай, що твій милий у полон попав до ворогів лютих...

— Чим я поможу йому, панотче? — побивалася Василина.

— І голуб може помогти проти лева, дівонько, — запевняв священик, ведучи її до отвору в підлозі. — Ось так, обережненько. Зціп зуби, затамуй біль, голубонько. Темно під землето, та я проведу вас — знаю ходи. Ходімо до діток, тра їх заспокоїти... Перелякалися ж бідолашні.

Стовп вогню стояв над храмом, хилилися хрести в тому полум'ї, падали з тріском на землю. Лелеки, знявшись у небо, тривожно клекотіли, кружляли над хутором...

ЧАСТИНА ПЕРША. ЧОРНИМ ШЛЯХОМ

РОЗПУКА

Ой ти, проклятий Чорний шляху!

Невигойна рана на грудях матері. Гадюча дорого безжалісних напасників...

Лине, плине твоїм річищем, продовбаним копитами ворожих коней, кров дітей українських, щоб дати вишукані барви шовкам стамбульським, солодощі винам кафським, грозу і непереможність лавам яничарським, окрасу гаремам ханським, насолоду хтивим деспотам східним...

Відкрита на чотири вітри Україна.

А що вітер Північний — морозний: гине, поникає від нього барвінок хрещатий та ружі ніжні попід призьбами...

А що вітер східний — сирий і туманний: невідомо, що ховається, за його сірою захмареною пеленою, — чи орди монгольські, чи то насильники половецькі, а може, зграї гайвороння зловіщого, яке вимагає на спожиток собі тисячі й тисячі очей козацьких... карих, синіх,

сірих, ясних коханих очей, якими так люблять милуватися українські дівчата! Та що чорним птахам до того?

А що вітер західний — пронизливий, різкий, невблаганний: пробирає до костей, студить душу, несе на крилах своїх відгомін урочистих молитов Богові, під гомін яких так ясраво палають багаття, готуючи смаженю скаженим попам по закону римської кухні...

А четвертий вітер — південний вихор: скажений, пекельний, нещадний. Налетить, закрутить, метне свою здобич удалечінь, вирвавши її корінь з рідної землиці. І стає людина перекотиполем, виливаючи біль та сльози гіркі на піски чужинецькі. Виростає від сліз тих виноград чудовий, прозорий. О дивовижне сплетіння сонячних променів і людського страждання!

Чорний шлях гадючиться далі й далі на південь, прокладає широку, ніби випалену вогнем, смугу серед бур'янів Дикого Поля. Великим півколом обходять ногаї пороги, поспішають додому, бояться раптового нападу грізних жителів Січі. Весело, бадьорою риссю, пориваються коні вперед, біжать за ними бранці, прив'язані до сідел, — аркан на шиї, руки зв'язані сирицею. Ноги збиті до крові, потріскані від спраги вуста. Жаль татарам отак мучити людей, пропадає товар. Але ж нема коли зупинитися, погодувати, напоїти. Не витримають шляху до благословенного Криму — хай докоряють своєму богові: буде розкішна їжа степовим крукам. Багато в'ється їх над Чорним шляхом...

На якусь годинку вночі зупиняється валка. Бранцям розв'язують руки, дозволяють випити води, зварити з борошна, загарбаного на Вкраїні, затірку. Не лізе їжа в горло, хочеться впасти на землю й заснути, забутися, не бачити ні небазоряного, ні ворогів чорних, ні трав запашних, які нагадують про волю...

Гордій ішов у парі з побратимом сам не свій. Раптова переміна в житті, осоружна неволя, безсилля перед байдужою зверхністю

переможців так болісно вдарили по душі, то козак отупів. Біг на припоні, мов сновида, задихався від

спраги, стримував себе, щоб не закричати від розпуки — нелюдської, звірячої.

Спліталися в свідомості уривки минулого... Складали фантастичне поєднання...

Безжурні дитячі роки.

Лелека на хаті. Він сидить на димарі, задерши вгору голову, заклично клекоче. З гнізда виглядають четверо лелечат з чорними дзьобами: вони боязко позирають на землю — високо, страшної Тоді старі лелеки — батько й мати — піднеслися в небо, почали кружляти в блакитній безодні, зді маючись на дужих крилах вище й вище. І лелечата вже не дивилися вниз, на землю, а, затріпотівши крильми, полинули за батьками, і небесна голубінь прийняла в своє ласкаве лоно, як суджених дітей...

Батько Гордійків теж стежив за тією пригодою, усміхався лагідно в густі вуса, запрягав конячину у воза і загадково казав синові:

— Бач, які мудрі птахи! Не дивися, мовляв, униз, бо страх зв'яже крилята. А дивися в небо. Еге, синочку, вчися...

Чому згадалося те видіння дитяче в страшну годину лихоліття? Для глуму? Для муки?

Батька й неньки нема. Згарище там, де красувалися жита й сміялися діти. Може, й лелеки погоріли в безжалісному вогні або, вцілівши, перенеслися до безпечніших місць, щоб знову навчати козацьких дітей безоглядній мужності... Навіщо? Для кого?

Василино, горлице моя безталанна! Марою пустою, нещасливою зловтіхою стало для нас те блукання в Громовій Долині, те гадання в Правічної Баби. Я згину в проклятій неволі, а ти... де поділася ти, куди підеш, де знайдеш захист і втіху?..

Грицько Підкова мовчав. Ні стогону, ні жодного слова розпачу не чулося з його вуст. Очі холодні, зосереджений погляд, щелепи зціплені так міцно, ніби він вирішив уже ніколи не розмовляти з людьми, йшов на аркані легко, впевнено, навіть гордовито — ніби його не в полон вели, а запросили в гості.

Гордій завважив теє, спокій товариша ще більше дратував, але він терпів, мовчав, бо відчував за собою вину: не затримався б Підкова заради весілля побратимового, був би він давно на Січі!

Дорогою падали бранці від спеки та виснаження. Татари добивали їх, прохромлюючи груди ятаганами. Живі дивилися на те видовище з жахом та люттю — безсилі, прибиті, роз'єднані.

Лише Грицько стояв у такі хвилини незворушно, дивився десь у степи, в блакитну далечінь, ніби сподівався, що звідти прийде воля...

І Гордій не витримав. Він злісно просичав, кусаючи губи:

— Ти камінь, Грицьку. Ти не людина... Тебе не зворушить навіть смерть матері... У тебе серця нема...

Підкова глянув на товариша, і Гордій здригнувся — безодня муки хлюпнула з очей побратима їдучою хвилею. Хлюпнула і закрилася.

— Ех, побратиме, — прошепотів Підкова, тужливо похитуючи головою. — Що нам з стогону? Чи не досить плачуть діти та жінки? Чи не занадто радощів ворогам з наших мук? Серце моє розтерзане... та не

бачитимуть того невірні. Зась їм до того... А ще я спокійний, брате, бо відчув, що треба пройти людині і Чорний шлях... Неодмінно...

— Не збагну, — понуро озвався Гордій.

— Збагнеш колись. Гарно співати пісень про невольників. Вийти під зорі, залицятися до дівчат, милуватися... а між любощами затягти сумненької думи, як у муках конають вкраїнські дівчата і хлопці у хурдигах турецьких...

— Що ти кажеш, брате?

— А хіба не так? Співати гарно... гірко знати неволю... Та треба, коли хочеш знати життя. Не звідаєш рабства — мука вкраїнська буде для тебе піснею... А звідаєш — стане раною серця... Тоді й шабля погострішає, рука зміцніє...

— Де там, — похилив голову Гордій. — Згниємо в неволі... та й по всьому...

— Темна доля. Не знати, хто де ляже... Попереду — ой як багато ще шляхів, брате. Лише вижити, вижити... Мрію ще повернутися на Вкраїну, вірю в те... Лише не дай, брате, щоб жура з'їла тебе. — То страшніше, ніж ржа для заліза. Роздивлятися треба, мо', втечемо десь...

Заворушився караван, закричали татари, заіржали коні. Знову в нескінченний тяжкий похід. Та повеселів Гордій. Побратимові слова запали в душу, заронили надію...

Орда з ясиром підійшла до Дніпра. На плотах татари переправили полонених у лівобережні плавні, самі з кіньми перебиралися самотужки, тримаючись за повід.

Дихнув гарячий південний вітер.

Пожовкли трави.

В сивому мареві клубочилися хмаринки, мріліїся сині гори, шпилі химерних будівель.

— Крим, — шепотіли бувалі люди. — То віковий проклятий базар. Скільки людей наших поїв, проковтнув...

Біля Перекопу Гордія й Грицька зв'язали подвійним ремінням, а сусіда їхнього — односельчанина Василининого — вивільнили від сириці, лишивши, однак, аркан на шиї. Підкова люто позирав на нього, дихав вовком, плювався.

— Юда. Підслухав щось, продався...

Зрадник одвертав обличчя, глухо бубонів:

— У кого сила — у того правда...

— Все 'дно здохнеш у неволі, пес проклятий, — не вгавав Грицько. — Адже аркана не зняли з шиї...

— Зате руки вільні, — криво посміхався сусіда. — Маю хоч крихту волі. А ти лайся, лайся, я все те запам'ятаю... Грицько скрипів зубами, шепотів побратимові:

— Витерпимо, все витерпимо... Хоч і тяжко бачити зраду рідних людей, проте й таке знати варто. Щоб не дурити самих себе. Головне, брате, не розлучатися. Аби разом нас узяли, а там — щось придумаємо... Вічної туги нема, довічної неволі — теж нема...

МОРЕ

Побратимів купив поважний турецький крамар для своєї галери-каторги. Він довго мацав їхні м'язи, плечі, заглядав у рота, невдоволено бубонів:

— Худі, хирляві, слабосилі...

— Дорога, — розводив руками татарин, байдуже спльовуючи тютюнову жуйку. — Погодуєш день-два, оклигають...

— Не для годівлі беру, — повчально сказав турок, — для діла... Три гяури здохло в дорозі, треба свіжих. Ну, аллах милостивий, беру цих...

Окрім побратимів, на галеру потрапив ще й зрадник, якого було звати Ониськом. Він в'юнився ласкою довкола нового господаря, улесливо зазираючи йому в очі, щось шепотів на вухо.

— Нашими душами торгує, гадюка, — понуро сказав Грицько товаришеві, — гаразд, хай начувається...

Крамар штовхнув ногою Ониська, той упав на коліна, усміхнувся солодко, ніби отримав якісь ласощі.

— Маю одного наглядача, — буркнув зневажливо турок, холодно бликнувши на зрадника. — Як шайтан вхопить його — тоді заміню тобою. А поки що греби разом зі всіма. Та прислухайся. Щось почуєш — скажи мені. Або Кесиму-наглядачу. Земляк ваш, вірний слуга мій...

— Скажу, скажу, — бурмотів Оннсько, прикладаючи руки до грудей. Очі в нього сльозилися від утіхи, щоки горіли бурячковим рум'янцем. — Усе скажу, душу свою загублю... Вірним слугою буду...

— Гнида паскудна, — зітхнув Підкова, одвертаючись. — Гидко дивитися на людину. Що робить з підлої душі страх? Ще з тиждень тому

поважний гречкосій був. Веселився, як усі, сміявся, як люди, співав наших пісень, здоровив тебе і Василину...

— Бо жити, жити хочу, — тремтячим шепотом озвався Онисько, хлипаючи від сорому, люті та гніву. — Неохота здохнути під канчуками і сонечка божого не бачити... Хоч день, та мій...

— Сонечко зрадникові розпеченою сковородою стане, — нахмурився Підкова. —Так і знай. Юдині срібняки пекучі...

Їх одвели до моря. Гордій поглядав на татарські саклі, на покручені кам'янисті вулички Кафи. Ще так недавно... здається, що вчора... Він гасав отут разом з товаришами, вимахуючи шаблюкою, і нажахані татари пали ниць перед грізною козацькою силою, і багряне полум'я підіймало небо на вогняних списах, провіщаючи.ґвалтівникам неминучу розплату. Весело співали молотки в руках ковалів, розбиваючи кайдани, задихалися від щастя змучені невільники, поспішали до чайок, щоб покинути хутчіш прокляту землю сліз і горя. А нині... снує мимо них барвиста юрма, байдуже поглядають на бранців татари, турки... лише українки-невільниці виглядають з-за кам'яниць, що огороджують виноградники, крадькома витирають сльози — ті палючі знаки туги й суму.

Море було тихе, ласкаве, як дитя.

Галера спала на воді, ліниво похитуючи веслами, схожа на велетенську багатоніжку. Невільники, прикуті до лавок, дрімали, схиливши голови один до одного. Крамар з бранцями зійшов по трапу на борт. Почувся пронизливий крик. Невільники заворушилися, загомоніли.

— Кесим! Кесим! — загукав крамар. — Маєш заміну тим здохлим гяурам. Посади, прикуй. Вирушаємо в путь...

Він почалапав до корми, зник у каюті. До бранців наблизився наглядач — кремезний здоровило в оксамитній безрукавці, з брудним зеленим тюрбаном на голові. Пика в нього сита, червона, вдоволена, руді вуса звисали аж до грудей.

— Землячки, — гаркнув, ніби вдарив у бубон, наглядач, свердлячи невільників очима. Він підняв угору руку, потряс товстелезним сиром ятним канчуком, сплетеним чи не вдесятеро жил. — Забувайте козацтво, забувайте Січ, Вкраїну там всяку. Оце в моїй руці — ваш бог, ваша правда і воля. Хочете жити й дихати — гребіть, мовчіть, хваліть турецького бога аллаха, щоб дав дожити вам до раночку. Чого-небудь не второпали?

— Второпали, — байдуже сказав Грицько, поглядаючи на похилені, поранені спини невільників, які навіть не обернулися на ту розмову. — Не ти перший, не ти останній...

— Кесим моє ім'я! — грізно крикнув наглядач. — Кесим!

— Чи не Кузьма? — насмішкувато кинув Підкова. — Адже хрестила тебе мати в церкві? Чи, може, недовірок ти повії якоїсь?

Свиснув зловісно канчук, оперезав спину козацьку, розпанахав сорочку зотлілу навпіл, почервонів од крові. Не скрикнув козак, не моргнув оком, тільки потемнів погляд у нього, нап'ялися жили на руках.

— Покорися, синку, — жалісно озвався збоку сивий дід, похитуючи бородою, — їхня сила — що хочуть, те зроблять з тобою...

— Сюди сідайте, — гримнув Кесим, — ось так краще буде... Ласкою не захотів — подвійні кайдани маєте...

Загриміло залізо, впилося в руки.

І задзвеніли в пам'яті Гордія тужливі слова думи старовинної, сумної: "А вже ж нам ся турецька бусурманська каторга надоїла, кайдани-залізо ноги повривало, біле тіло козацьке до жовтої кості пошмугляло..."

Оживає пісня-дума. І він — Гордій — вже слово тієї думи. Не співець, не слухач, а розтерзане, закатоване слово. Полетить воно понад морем, понад степом, понад Дніпром славетним, понесе біль і тугу бідних невільників до рідного краю, збудить жаль у серцях материнських, розжалобить дівчаточок вірних, гнівом сповнить душі козацькі...

Гримлять, гуркочуть якори. Виходить з каюти господар-турок, потягується солодко, витирає губи після смачної вечері. Дає знак керманичу. Дружно падають весла на темносиню гладь моря. Завирувала вода, запінилася під днищем.

Плине галера до обрію—легко, гарно, як лебідь. Певно, милуються нею татарочки з берега, втішаючись з хлопцями чорноокими. Певно, радіють з її легкості й величі чайки білокрилі, що стрілами пронизують сутінки імлисті.

Похитуються невільники, гребуть важкими веслами. Не зупинишся, не спочинеш. Мов заворожений кожен. Ходить поміж рядами наглядач, вимахує канчуком, посвистує щось собі під ніс, покрикує.

Небо заливається зорями. Стає холодніше. Господар, погомонівши з керманичем, ховається в теплій каюті. Кесим зупиняється біля нових бранців, мовчки стоїть, сопе важко. Нарешті торкається канчуком плеча Грицькового, обзивається хрипким голосом:

— Ти ось вовком на мене глянув! Хе-хе! А я ж добра тобі хотів... Ну, вдарив, ну, що тут такого? Кого з нас не батожили змалку? Хе-хе!

— Пралда, ваша правда, Кесим-паша! — забулькотів за спиною Підкови Онисько. — Такому магамету, як він, це на користь піде! Тільки й думає про вовче... щоб втекти! Хе-хе!

Кесим вперіщив зрадника канчуком, заверещав:

— Я тобі дам магамета! Я тобі дам пашу, бидло смердюче!

— Я хотів с-сказати... я не хотів про магамета... я... я...

— Цить! — оскаженів наглядач. — Мовчи... не диш... Тужливо плакали чайки десь в сутінках, гойдалися щогли, глухо гупали хвилі в днище каторги, а Грицько мовчав. Мовчали й невільники, прислухаючись до химерної сповіді Кесима.

— Мені, може, тяжче, як вам... Еге, правду кажу... Вам що — греби, та й все. Знай — греби. А мені за кожного з вас... треба голову свою класти. А що — якби турок був, він би вам показав... Він би з вас шкуру поздирав... на чоботи. А я? Я тихий...

— А який тоді чорт, коли ти тихий? — не стримався Підкова.

Всі чекали від наглядача лютості, але він стримався, навіть засміявся.

— От бач — я смирний. Ти мене чортом — а я веселий. Бо земляк ваш. Українець же. Кров наша одна...

— Одна-то одна, та затруєна, — сказав Грицько. — Юда теж був апостолом Христа, а продав же Спаса. Так і ти...

— Що я? — обурився наглядач. — Кого продаю?

— Вкраїну. Матір свою, батька, братів...

— Що таке Вкраїна? — зневажливо мовив наглядач. — Верби над ставом? Чи бур'яни в степу? Чи села, що нам не належать? Хіба не пани лядські все забирають в хлопів, що вони посіють, та й саму душу впридачу?..

— Правду сказав ти, наглядачу, — важко сказав Підкова, блиснувши очима в пітьмі. — Розтерзана Вкраїна наша круками хижими. Налітають вони з усіх країв, випивають очі, довбуть тіло біле материне... А все ж таки е вона. Живе. Аби не жила, не пили б воріженьки кров червону. Юди прокляті торгують добром вкраїнським, продають його то ляхам, то татарам, то туркам. В кого руки загребущі — тому й продають. А якби не було зрадників — вільною стала б земля козацька...

— Скрізь люди однакові, — понуро озвався Кесим, — і в Турещині, і в Ляхистані, і в Московії. Що треба? їсти, пити, жінку добру, сім'ю там якусь. Служити комусь... А Вкраїна, чи Молдавія, чи Крим — байдуже. Еге ж. Живуть люди і в Індії, за морем, живуть і під султаном.

— Що ж ти заспіваєш, як козаки будуть під стінами Синопа? — зловісне мовив Підкова. — Якому богові тоді помолишся? Мати одна, покручу! І край рідний один єдиний! Не вбережеш свого, продаси — чужий стане колючим терням, салом, розтопленим за шкірою...

— Ану, цить! — замахнувся канчуком Кесим. — Розпащекувався. Я до тебе по-доброму, а ти...

— Бачу твоє добро, — буркнув Підкова. — Тримай його при собі. Маєш силу — знущайся! Та не підлазь хитро, по-лисячому. Хто матір продав — тому нема рятунку ні на цьому, ні на тому світі...

Кесим мовчки одійшов, тінню промайнув між невільниками, зник біля корми. Побратими перезирнулися. Гордій прошепотів:

— Що це з ннм сталося? Може, совість заговорила?

— Яка там в шакала совість? Лопуцьок один од щавлю... а мо', й того нема. Тихо, брате, стерво за плечима. Мовчи, терпи...

БУРЯ

Опівночі заярилася буря.

Застогнало море Чорне, запінилося, покотило валом холодним, хлюпаючи солону хвилю в галеру, заливаючи нужденне лахміття й обличчя невільників. Низько над водою блискавично мчали кошлаті хмари, вони налетіли зненацька, покривши спокійне небо. Лише інколи в промоїнах поміж ними видно було зірки — по них керманич тримав шлях до південного заходу. Каторга зловіспо затріщала.

— Боже ж мій, за що така кара? — скиглнв за спиною Підкови Описько. — Згинемо ні за цапову душу. Страх такий, душа холоне! Ой братчики, що ж воно буде?

— Мовчи, хробак земляний, — гримнув на нього Підкова. — Хоч перед смертю людиною будь! Один раз помирати, ніхто долі своєї не обмине...

— Правду сказав, синку, — спокійно озвався десь праворуч старий дід. — Мо', хоч помремо по-людському... а то неохота під канчуками здихати! А буря славна! Грає море, грає козацьке! Ед, аж серце співає! Згадалося й мені, як ходили ми під Трапезонт! Прикурили люльки добряче тоді з Байдою-соколом! Довго пам'ятали яничари з султаном лаву козацьку!.. Нагнали їм страху, ще й досі гикається!..

— Було... та загуло, — тремтячим голосом хрипів Онисько. — Чим хвалишся, божевільний діду? Перед смертю помолитися треба, а не вихвалятися розбоєм! Бога побійся!

— А чого боятися його? — зареготався дід, спльовуючи солону воду. — Він дав душу, він і візьме, як настане час! А те, що загула слава козацька, — брешеш, лихин чоловіче! Не загула, а вічно житиме! Про тебе й жаба в болоті не згадає, не прокумкає, а про Байду славного довіку люди співатимуть пісню!.. Еге, добра слава ніколи не загине.

— Що йому з пісні тієї! А сконав на гаку, як розбійник!

— Як лицарі Три дні висів, а не застогнав, не попрохан милості. Сміявся над ворогами! Ти б, заяча душа, продав батька-матір і самого себе з кендюхом на придачу!..

Буря лютувала.

Налетів на галеру вихор, затріщали шогли, на кормі почувся крик. Високий вал прокотився над гребенями, засліпив очі, забив дух. Каторгу закрутило серед страшної стихії, як трісочку. Десь з темряви вискочив наглядач, його кидало від шогли до щогли, чулися нажахані вигуки:

— Керманича змило в море... Гинемо... Боже, боже, що ж це діється?

З каюти виглядав турок-господар, верещав тонким, гидким голосом, його повалило на палубу, він повз під ногами невільників, чіплявся пальцями за їхні коліна.

— Кесиме! Кесиме! Ставай до керма! До керма! Проклятий рабе, ти згубиш душу мою!

— Алі-паша! — стогнав наглядач, тримаючись за щоглу. — Я не вмію! Може, хтось з гяурів! Серед них... є бувалі козаки...

— Я можу, — раптом крикнув Грицько. — Розкуйте мене!..

— Озолочу, — простягнув руки до нього турок. — Одпущу на волю! Тільки збережи галеру! Кесиме, розкуй його...

— Не мене одного, — суворо сказав Підкова. — Всіх невільників, які тут зі мною, одпустиш! А зрадника Кесима — за борт, рибам на з'їжу. Щоб знав, як братів катувати!

— Братчики, помилуйте! — ридав наглядач, одмикаючи кайдани на руках Грицькових. — Не своєю волею... не своєю. Жити хочу. Жити.

— Чорт з тобою, живи, — огидливо скрикнув Підкова. — Не чіпляйся за руки! Так чуєш, турче? Всіх невільників!

— Всіх, всіх! — складаючи долоні докупи, запевняв крамар. — Поспіши, козаче! Рятуй галеру!..

— Поклянися!

— Клянуся аллахом!

Грицько вибрався в прохід поміж лавками, почав добиратися до корми. Біля каюти зупинився, гучно закричав:

— Гей, браття, радійте! Буря принесла нам волю! Благословімо долю козацьку! Гребіть дружніше та співайте! Чуєте? Співайте!..

Він став до керма. Хвиля рвала з рук важке правило, бризки сліпили очі. Треба було повернути галеру за вігром. Німіючи од напруги, Підкова наліг на правило. Почулася приглушена пісня. Вона здавалася дивною і страшною серед розбурханого моря. Слова виривалися, як стогін, з натруджених грудей, кружляли, мов осіннє листя, у морському клекоті, і пропадали в безвісті.

Гей, гей, то не ясні соколи

Понад степом широким літають...

То ж брати-запорожці, сини українські,

До ворожих земель поспішають, гей, гей!

Матінко божа, дай ти їм сили

Слави святої добути, гей, гей!

Визволить нас із в'язниці проклятої

І на Вкраїну вернути...

Минали тяжкі, грізні години. Вспокоїлася стихія. Згасали хвилі, ніби вичерпавши весь шал і лютість. Галеру вдосвіта прибило до турецького берега, викинуло на косу.

З сірих сутінок поспішали люди, несли дошки, вірьовки. Господар галери бігав до трюмів, стогнав, оглядав мокрі товари, лаявся. Невільники зійшли на пісок, тулилися один до одного, тремтіли від холоду й виснаження.

— О аллах! Які збитки! Які збитки! — сплескував пухкими долонями турок. — Прокляті гяури! Це все з-за них така напасть!

— Ти дякуй, що душу врятував, — похмуро сказав Грицько, підходячи до нього. Він глянув на криваві рани в себе на долонях, твердо мовив: — Пора й розквитатися, господарю!

— За що? — насмішкувато озвався турок, зверхньо глянувши на Підкову.

— Ти обіцяв усіх одпустити на волю...

— Дурний рабе! — крикнув Алі-паша. — Чого не скажеш в такий часі Ти хочеш, щоб я розорився! І так товари змокли, доведеться сушити! Та ще галеру лагодити! Дякуй аллахові, що живі та теплі добралися до берега!

— Хто ж врятував тебе, невірний чоловіче! — гнівно скрикнув Підкова. — Чи не я? Чи не клявся ти аллахом своїм, що дотримаєш .слова? Таке твоє слово?

— Клятва гяурові нічого не варта! А тепер — геть з галери! Гей, Кесиме, зв'яжи їх. А тебе з твоїм сусідою — продам у добрі руки. Бунтарів на галері мені не треба! Дякуй, гяуре, за цілу шкіру! Я добрий!..

ВЕЖА МОВЧАННЯ

Добравшись до Стамбула, Алі-паша продав побратимів старому персові.

Караван рушив на схід. Горами, пустелями, палаючими долинами.

Невільники були розв'язані, але втекти годі було й думати. В далекім, невідомім краю, серед незнайомих людей, без їжі та води втікачі не пройшли б і тижня. Та й куди йти? Як шукати путі до Вкраїни? Де вони тепер і куди заведе їх химерна, осоружна доля?

— Ще якби в Стамбулі або Трапезонті — надія б жевріла, — зітхав Грицько. — А в Персії — жаба цицьки дасть. Ніхто не знатиме про нас, ніхто не визволить, не викупить.

— Може, Василина, —несміливо озвався Гордій, сумно дивлячись на безконечні ліски та суглинки. — Якщо зосталась жива.

— Схаменися, брате, що Василина? Бідолаха, аби сама знайшла притулок, коли жива. Де вона візьме грошей, та й хто їй скаже, де ми поділися. Ні, братчику, краще сподіватися на себе, на долю свою.

Бранці йшли за верблюдами, добре, що ще не змушували нести вантаж. Двічі на .день караван зупинявся біля криниць, тоді можна було всмак напитися холодної прозорої води.

До побратимів школи приходив потурчений вкраїнець, він давав невільникам по шматку .черствого коржа з сушеним кінським м'ясом. Сидів поруч, доки козаки їли нужденний харч, сумно дивився в землю, зітхав.

А коли вони одного разу пообідали, несміливо попросив:

— Хлопці, заспівайте пісні...

— Якої тобі ще пісні? — незадоволецо запитав Підкова.

— Своєї, української. Двадцять літ я вже не чув рідної пісні. Тільки сниться інколи. Мати, хата, дід старенький... дівчата на вигоні посеред села... і пісня. Так гарно, любо, аж серце сміється. А потім прокинешся... забудеш усе. Хочеш згадати — не можеш. Тільки знаєш, що снилося щось гарне-гарне... Заспівайте, хлопці.

— Невесело, земляче, — понуро одвічав Підкова, похиливши закудлану голову. — З чого б то нам співати?

— Доки живе людина — сподівається на щось. От я — вже старий, вже одна нога в могилі... а все сподіваюся. Ану Господь милосердний

зглянеться, визволить мене з чужини. Хоч би одним оком глянути на степи вкраїнські, дихнути повітрям рідним.

— Що ж заспівати тобі, бідолахо?

— Що завгодно. Аби своє.

— Гаразд. Заспіваємо. Підтягай, Гордійку. Уважимо земляка, якщо він не забув України серед чужинців-недовірків.

Глухо, ледве чутно почав співати Підкова, вкладаючи в слова пісні свій жаль, і розпуку, й неясну надію на прийдешнє.

Заворушилися перси, принишкли верблюди, дивлячись мудрими чорними очима на дивних бранців, прислухалися до щирих слів, у яких жив відгомін далекого невідомого життя.

Ой вилітає голубина з України,

Вироняє сизе перо на долині...

А Гордій підхоплює печальну мелодію, і вже два голоси плетуть серед пустелг, передаючи свого тугу блакитному небу і бездонним просторам.

Ой тяжко-важко сизому перу на долині,

А ще важче сиротині на чужим...

Ой то не сизий голубонько пролітає,

То ж козаченько на чужині пропадає...

Гей, сизе перо із крилятком не зростеться,

Козаченько на Вкраїну не вернеться...

Потурчак плакав гіркими сльозами, слухаючи пісню, бив себе в груди, і з його вуст виривалися судомні хлипання.

— Не треба, хлопці, душу виймає... би Боже ж мій, Боже... нащо нас мати породила? Ой правда, правда... як перо од крила... одлучені... од матері...

— То співай, то не треба, — невдоволено мовив Підкова, зітхаючи. — Тільки розохотився, а тут — на тобі, душу виймає. Вже давно з нас душу вийняли воріженьки прокляті, земляче! А пісня— вона вселяє душу! То до тебе вертається душа, братчику! Як серце тужить та плаче за родиною — воскресає душа людська, так і знай... Чуєш, земляче?..

Почувся крик — знак рушати в путь.

Потурчак ішов поруч з невільниками, зажурений, але й щасливий водночас.

— Де родина на Вкраїні? — запитував його Підкова.

— Як полонили мене татари, то була. Десь під Києвом дядьки та тітки. Батько й маги померли у Кафі, вони теж зі мною потрапили в неволю. Давно те було, літ з двадцять... а то й більше... Я вже й не лічу — що мені з того. А к чому це ти питаєш, козаче? Чи не викупить хтось? Жаль про те й гадати. Згнию на чужині, в ярмі віковічному...

— А куди нас ведуть — чи не відаєш?

— Відаю, хлопці. Погана робота. Та не так тяжка, як гидка.

— Що за робота?

— Вас узято для вежі мертвої... як вона в них зветься — "вежа мовчання"...

— Що ж то за страшна вежа така? — здивувався Підкова.

— Мертвяки там персійські лежать. Як умре чоловік — його одразу туди...

— Навіщо?

— Така аіра в них... вогню вони поклоняються, все очищають вогнем. І правда — чепурні вони, охайні. Хоч рабів своїх катують незгірше турків. А що ж раб, невольник для них нижчий від худобини. Так ото, кажу, віра така — щоб не сквернити трупом землю, виносять мертвих у вежу... а там вже Їх об'їдають круки. Хмарами в'ються прокляті птахи над тими вежами. А як лишаються кісточки та висихають на сонечку, їх кидають у яму. Так-то, братчики, Вас поставлять до такої вежі, носити мертвяків...

— Страшно, — прошепотів Гордій, похиливши голову. — Страшно, брате. Краще впасти в бою, краще гору кам'яную довбати... а так, серед трупу...

— Е, дарма, — твердо сказав Підкова, обнявши побратима за плечі, — все витерпимо, Гордійку. Що нам вежа?

Весь світ, голубчику, як вежа мовчання персійська. Неволя, катюги безжалісні, битви криваві... Де ти бачив спокій та любов? Скрізь плачуть-стогнуть люди, миру бажають і не мають його. Будемо сподіватися. Будемо вірити. Може, і з вежі мовчання є дорога на волю. Хто скаже?..

ЧАСТИНА ДРУГА. ПРИ БИТІЙ ДОРОЗІ

ЗАМОК

Йшла зима 1570 року.

Великі сніги випали в степах та лісах українських. Дикі тури та кози, не маючи їжі в лісах, виходили до сіл, смикаючи сіно з селянських копиць. Вони грузли в кучугурах, провалюючись до живота, гречкосії полювали на них, забиваючи списом чи залізною пікою. Шляхи замело, пан Чартинський не виїздив нікуди з родового замку в Поліссі. Він тішився тим, що навчав юного кобзарчука Йванка турецькій мові та філософським премудрощам.

Увечері слуги розпалювали камін у кабінеті пана, чувся мелодійний дзвіночок. То був знак для Іванка. Він піднімався крутими сходами до головної вежі. Входив до кабінету. Золотаве полум'я кидало поблиски на ряди важких фоліантів, на погруддя давніх учених, грало іскрами в розмаїтих рідинах, якими були наповнені хімічні реторти. Іванко звик до того таємничого оточення. Але в перші дні, коли він приїхав до панського замку, його бентежило все навколишнє — і моторошна посмішка черепа, що стояв на письмовому бюро біля чорнильниці, і голісінькі жінки та чоловіки по кутках залу, і тривожна тиша в похмурому замку, де, здавалося, за кожним поворотом ховалися привиди та упирі.

Тепер хлопець знає, як звати того чи іншого мудреця, знає, хто створив прегарну постать Венери чи Меркурія. Він відчуває о своєму серці вдячність до далекого мудрого Сократа, який легко й радісно прийняв смерть, мужньо сказавши ворогам усе, що він про них думав. Бачить хлопець завжди і підбадьорливий погляд Платона, який заглибна зосереджений погляд у небо. Коли Иванкові буває тяжко, коли він з мукою думає про далекого побратима в турецькій неволі, дружній усміх Піфагора, який багато років катувався в тяжкому рабстві, повертає спокій і віру.

Велика сила — письмо. Так багато можна пізнати з книг. Ех, якби всіх дітей найчити, яка то радість була б! Не посміли б тоді шляхтичі називати дітей козацьких бидлом?..

Пан Чартинський зручно вмощується біля каміна, загортається у ведмеже хутро, розгортає важкий фоліант. Бліде обличчя шляхтича набуває урочистості, глухо лунають таємничі речення.

— Філософський камінь—таємниця таємниць. Він має безліч значень і символів. Хто здобуде той камінь — той стає господарем світу. Він перетворюватиме прості метали в благородні. Він володітиме душами людей і ангелів. Він буде володарем легіонів темних духів. Він подолає смерть...

Чартинський відкладає книгу на коліна, піднімає погляд вгору, пильно дивиться на Йванка. Той, підперши долонями підборіддя, скулився на низенькому стільчику, задумливо поглядає на вогонь каміна.

— Пванку...

— Що таке. пане?

— Чи ти розумієш, про що я читав?

— Про філософський камінь, ясновельможний пане. Який дає безсмертя, силу, владу... і золото.

— Ага... То скажи ж мені, чи ти б хотів мати філософський камінь?

— Камінь? — перепитав Іванко і тяжко зітхнув. — Я б хотів одного — звільнити побратима...

— Я тобі про велику ідею, а ти мені про своє, — сердито відгукнувся шляхтич. — Вже казав тобі, що лише навесні поїдемо. Спочатку до Варшави, а потім до Стамбула. Нікуди твій побратим не дінеться, витерпить. Невільники по двадцять років живуть у хурдизі, у них шкура звична. Еге, так про що ж я? Про філософський камінь... Невже тобі не хотілося б влади, сили, золота?..

— Золота? — задумливо озвався хлопець. — Нащо воно? Щоб купувати щось за нього, не заробивши? Соромно. Як попрацюєш, тоді й шмат хліба смачний. Знаєш, що маєш право з'їсти, заробив... Ні, золота я не хочу. Сили? Навіщо та сила й влада? Щоб людям наказувати? А що їм наказувати? Хай кожен сам собі жиє. Адже краще, коли всі вільні? Правда ж, пане?

— Дивний ти, — шепоче пан, похитуючи головою. — Дуже дивне створіння. Не для наших часів. Люди полюбляють владу. Приємно, коли тебе слухають, коли виконують всяке твоє бажання.

— Не знаю. Мені приємно кому-небудь зробити добре. А щоб наказати? Ні, то недобре.

— В тому сила влади, — нахмурився пан. — Ти ще не можеш збагнути. Отже, слабкий дух маєш.

— Мати й батько сильніші від своїх діток, — заперечив Іванко, — але ж прислужують їм. Сильний повинен силу свою покладати за інших. Так мене вчила ненька.

Шляхтич промовчав, іронічно всміхаючись. А хлопець, осмілівши, вів далі:

— І безсмертя... навіщо воно? Хоч і хочеться бачити, що буде там... за тисячі, тисячі літ". але ж нудно стане... тяжке життя. Війни, .неволя, лихо нескінченне. Коротенький вік у людная, а я той пройти страшно.. А

ніколи не вмирати — то пекло, а не щастя. Ні, паночку, безсмертя не для нас. Хіба, може, панам? Їм можна. Та й то — надокучить. Од нудьги можна збожеволіти.

Чартинський зареготався.

— Ну й чарівне створіння! Ха-ха-ха! Побиває легко й просто наймудрішик містиків та алхіміків. З тебе може вийти філософ. Знаєш що — повернемося з Стамбула, пошлю тебе вчитися до Варшави, Ій-богу, пошлю. Хочеш?

— Не можу про те розмовляти, пане, — сумно сказав хлопець, — доки мій побратим у неволі.

— Ти знов за своє? Краще слухай далі. Про філософський камінь.

— Прошу лана, пробачте ласкаво... А чи хто-небудь з людей володів тим каменем? Чи зробив його?

— Так, — запевнив Чартинський. — Були великі мудреці, які мали його.

— Чому вони не стали володарями світу? Чому не добули безсмертя? Чому не дали людям золото чи мудрі закони?

— Справді... Запитання слушне. Однак не можу тобі відповісти на нього. Слухай, що тут далі написано. "Філософський камінь є квітесенція світової субстанції. Це — стихійний огонь, кристалізований у полум'яний додекаедр. Та квінтесенція має в собі всі лементи світу, і хто здобуде той чарівний кристал, стає творцем, деміургом. Він рівний Богові..."

— Це щось страшне ви читаєте, — прошепотів Іванко. — У мене аж у голові макітриться. То, виходить, людина може дорівнятися до Бога?

— Може, — згодився Чартинський. — Так писали всі філософи. Людина і є Бог. Бо все походить з одного елемента, квінтесенцією якого і є філософський камінь...

— Тоді все на світі створене з одного? — зацікавився Іванко.

— Матерія єдина, — усміхнувся пан.

— І сонце, і квіточки, і корові ї, і скелі...

— Так,так,ти правильно мислиш.

— І хлопи, і шляхтичі...

— Е-е, ти куди гнеш, хлопче?

— Я нічого... Я тільки кажу, що тоді всі люди мають одну магір. То вони — брати. Навіщо ж тоді пани, иевольники?

— Ти все хилиш до вільнодумства свого, — сердито буркнув Чартинський. — Козацька кістка. Правда твоя, всі люди — брати. Але й серед братів та сестер у сім'ї є старші, є молодші. Так і в житті народу... Є старші — панн, є мо лодші — хлопи, слуги...

— Старший брат захищає молодшого... і годує його.

А папи...

— Що пани? — зловісне запитав Чартинський.

— Панів годують хлопи, — сумно відказав Іванко. — І захищають хлопи шляхетські замки, коли нападають татари чи турки.

— Ти мені псуєш настрій, — спалахнув гнівом шляхтич. — Досить з мене тої філософії хлопської. Геть з кабінету, доки не покличу. Дай мені спокій.

Йванко кланяється панові, виходить у двері. Йде східцями. В бійниці видно клапті темно-синього неба, на ньому палахкотять яскраві січневі зірки — холодні, далекі. І відчуває хлопець, яка чужа ота словесна плутанина, що її читав шляхтич, великій життєвій правді. І та правда повинна бути проста, як зітхання, як промінь зорі, як білизна ще не торканого світу.

БАГОВИННЯ

Інколи до Йванка приходить покоївка, кличе до пані Матильди. Ясновельможній шляхтянці сумно, вона бажає послухати хлопських пісень. І тоді Йванко бере кобзу, розважає господиню замку.

Ось і тепер... не встиг хлопець спочити, як до його комірчини зайшла вертлява худа покоївка Зося. Лукаво підморгнула, прошепотіла:

— Йди вже, йди... Кличе.

— Чого їй треба? Знову співати? Сумно мені.

— Не будь дурнем, то й сумно не буде, — хихикнула покоївка.

— Про що це ти? — здивувався хлопець.

— Мудрий збагне, дурень не здогадається.

— Е, ти якась пришелепувата, — розгнівано мовив хлопець. — Морочиш мене. То вже нині йти?

— Тепер, тепер, — сердито одказала покоївка. — Я тобі по-доброму підказую, а ти мене обзиваєш дурними словами. Хлоп.

— Ну й хлоп. Ну й залиш мене в спокої. Скажи, що вже йду. Лиш кобзу настрою.

Йванко минає високі темні коридори замку, кутаючи кобзу в чисте полотно. Сірі кам'яні стіни дихають холодом, іскряться памороззю. Де-не-де темніють у сутінках величні постаті лицарів у металевих латах, Йванко й досі не звик до них — поруч з ними моторошно, лячно. Здається, що ці почвари ніколи не були живими людьми, а упирями чи вовкулаками. Зовсім інакше вбрані запорозькі лицарі — вони не ховають обличчя перед ворогом, сміливо й мужньо дивляться в очі йому. І тіло відкрите — єдиний захист у руці. Шабля, спис і вірний кінь. А ці — схожі на кажанів. Напевно, і нападали вночі, коли люди лягали спати або співали пісень...

Переходи освітлювалися смолоскипами. Сите дерево палахкотить оранжевим вогнем, по стіні течуть патьоки талого інею. Иванка стрічає комердинер, він тонко всміхається, показує рукою на двері до покоїв.

З невеликої затишної вітальні дихає теплом і парфумами. Два каміни пашіють жаром. В півмороці поблискують очі пані Матнльди. Вона лежить на софі, вкритій блакитним оксамитом, спершись на руку. Прегарний стан звабно окреслюється під напівпрозорим пеньюаром. Вона мовчки — самими очима — велить хлопцеві сідати на стілець біля узголів'я.

— Добрий вечір, ясна пані, — тихо роняє Йванко. Вона усміхається, важко зітхає.

— Сідай, сідай. Мені стало сумно. Сніги, сніги... вовки десь виють, та й більш нічого. Пустеля. Я забажала послухати пісень... Твоїх пісень, Іванку...

— Яку ж пісню хоче послухати ясновельможна пані? — тихо запитує хлопчина, обережно сідаючи на краєчок стільця.

— Яку сам знаєш. Про кохання. Щоб серце мліло...

— Що ясній папі до хлопського кохання? Вам, певно, байдуже — танцюють вони чи плачуть, люблятся чи вмирають.

— Не так, Іванку, — тонко усміхається пані, дивлячись з-під примружених вій на хлопця. — Кохання не знає ні пана, ні хлопа. Правду кажу, любий хлопчику. Співай...

Іванкові чомусь неприємно від солодкого тону Матильди, але він опускає погляд вниз, перебирає струни кобзи. Товп ляться в уяві милі, чарівні образи дум та пісень, просяться до серця, до рук, до вуст, пливуть у сутінках вітальні ніжними, приглушеними звуками.

Сива зозуленька та й у гай летіла,

Там у тім гайочку на калину сіла,

Сіла на калину та й стала кувати:

Кого я кохала — того не видати.

Немила господа, ані в стозі жито —

Чогось моє серденько мов ножем пробито.

Ой ножем би краще, бо знайдуться ліки,

А як тим коханням — пропала навіки.

Чи в полі, чи вдома — ходжу, нуджу світом,

Не чую від милого ні слова привіту.

Чи він у дорозі, чи в тяжкій неволі.

Чи, може, вмирає у широкім полі...

Нема кому втішити, ані затужити,

Червоною китайкою личенько покрити...

Йванко спустив кобзу на килим, схилився до колін, заплакав гірко, не стримався. Пані поклала свою тонку рожеву долоню на чутливу спину хлопця, пестливо провела по ній пальцями.

— Ну, Йваночку, вспокійся. Ти ж козак. А такий чутливий, як дівчина. Я й не знала, що ви, русини, такі сльозляві. Ось краще глянь на мене, я жінка, а спокійна. Пісня твоя тривожна, мила... але навіщо сльози?

— Згадалося дещо, ясна пані, — прошепотів Іванко, витираючи очі. — Тяжко стало на душі. Пані того не збагнути...

Жагуче дихає Матильда.

— Ти любий мені, Пванку. Сядь ближче...

— Я не розумію. Пані дуже ласкава до мене. Я не заслужив. Пані, напевне, сміється...

Хлопець збентежений, вражений. Він уже починає про щось догадуватися, але ще боїться повірити. Йому хочеться встати, вийти з покоїв, та страх і якась незручність приковують Його до місця. А пані

Матильда вже пестить рукою ніжні щоки Йванка,. обнімає за шию, пригортає до своїх грудей чорночубу голову.

— Лишайся зі мною назавжди, — блудлчво шепоче господиня. — Озолочу. Навіщо тобі турки, побратими? Я стану для тебе і коханою, і побратимом...

— Пані, — рвонувся з її обіймів Іванко. — Пані, як ви можете? Я... Я... Як я можу любити вас? Боже мій! Це огидно! Це страшно!

Кобзарчук скочив з стільця, схопив кобзу. Обличчя його розпашілося, біля вуст з'явилася розгублена посмішка.

— Що? — люто прохрипіла пані, підводячись на ссфі. — Що ти мовив? Огидно? Хлоп мізернийі Ти що собі уявив? За мою ласку ти хотів спаплюжити мою честь? Гей, слуги!

Вона несамовито смикнула за стрічку дзвінка. До вітальні вскочило двоє гайдуків у лівреях.

— Що ясновельможна пані накаже?

— Зв'язати оцього хардизяку, схизматика!

— Пані! За що? — скрикнув уражений Іванко.

Йванко затіпався в дужих руках, застогнав. Зойкнула під ногами розтоптана кобза. Востаннє загули жалібно струни. Гайдуки виволокли хлопця з вітальні, насміхаючись і лаючи його.

Матильда металася від каміна до софи, як тигриця, очі в неї жевріли, мов свічки.

— Мене? Уродзону шляхтянку? Прокляття! Нікчемний хлоп, ганчірка! Та як він посмів? На палю! На палю!

Прийшов потривожений пан Чартинський. Дружина кинулася йому на груди, заплакала.

— Любцю, що з тобою? Чи не захворіла, не дай Боже? Може, лікаря? Я негайно викличу...

— Ні, ні, Стасю, — ридала пані. — Мене тяжко образив твій кобзарчук! Як він смів,? Як він посмів?

— Що? Що він вдіяв? — зловісне запитав Чартинський, відсторонюючи жінку. — Як це сталося?

— Співав пісню... Потім — ти тільки подумай! — почав залицятися до мене, накинувся...

— О, до ста дзяблів! — заричав пан Чартинський. — Гадюче сім'я! Одігрів за пазухою. Такі вони всі — схизмати! Де він?

— Я звеліла вивести на мороз, доки ти прийдеш! Стасю! Моя честь вимагає...

— Сам знаю!

Чартннський рішуче вийшов з вітальні, в покритих інеєм переходах замку знайшов гайдуків з Іванком. Не мовлячи й слова, двічі вдарив кобзарчука по щоках, аж у того хитнулася голова.

— Пане, я ні в чому не винені Паяє, ви введені в оману!

— Гей, слуги! В кам'яницю його! Завтра — скарати на горло! Скажіть Явтулові, хай приготує що треба!

— Слухаю пана!

— Та скликати хлопів. Хай подивляться! Їм це корисно. Щоб знали своє місце, пся крев!

Ясний і вогнистий погляд Іванка стрівся з темними ненависними очима пана Чартинського. Хлопець витримав той вовчий погляд, докірливо прошепотів:

— Так ось яка ваша філософія, ясновельможний пане? Таке ваше братство і єдність... І філософський камінь безсмертя! Вічно катувати хлопів — ось ваш ідеал!

— Замовчи, лайдаче! Чого захотів? Зрівнятися з панами? Спочатку вмийся, бруд одмий з пики плебейської!

— Краще плебейське обличчя, ніж серце, — болісно одвітив Іванко... — Ех, пане, пане!

— На горло! — рикнув Чартннський.

Хлопця повели в темряву, в ніч. І довго ще під високими склепіннями замка металася хрипка луна, повторюючи зловісне: "На горло!".

ЛИЦЕ СМЕРТІ

Замерзає Іванко в тісній кам'яниці, плаче гірко. Сльози крижаніють на віях, боляче очам. Він гасає попід стінами, картає сам себе. Навіщо було проситися до проклятого шляхтича? Чого він хотів здобути від гордовитого пана? Доки все добре — ласка й усміх, а найменший

непослух — видно вовчі зуби. Та й непослуху ж не було! Підле гидке баговиння, про яке бридко й подумати! Якби вона знала, то сама б над собою сміялася... Боже, що діяти? Як вибратися з пастки? Завтра... Ні за що ні про що...

Може, справді сказати їй. Попрохати, щоб прийшла, і відкритися. Вона збагне... А може, ні? Може, не треба? Тоді що ж лишається? Сказати Чартинському? Він розлютується, бо все відкриється. Пані буде лихо, але й Іванкові не буде від того солодко. Тоді вже напевне петля!

З вузької бійниці сипле сніг, розгулюється хуртовина, зловісне виє. Хлопець ховає закоцюрблі руки в рукава свитинки, дише сам собі під полу. А ноги вже як не свої — терпнуть від холоду. Не допомагає біганина...

Він рвучко зупиняється, підходить до дверей. Треба сказати. Будь що буде!

— Явтуше!

Він стукає кулаком у двері. Глухо відгукується луна по той бік, у коридорі. Брязкотить віконечко, відчиняється. В світлі смолоскипа видно похмуре вусате обличчя.

— Чого тобі?

— Дядечку! Пропадаю! — плаче Іванко. — Ноги, наче ціпки...

— А я що маю діяти? — понуро одзивається Явтух. — Мені сказано, щоб стерегти тебе. І край. А те, що тобі холодно чи жарко, — не моя справа. Догрався, доспівався — маєш своє. Солодко було у панських покоях — тепер посмакуй, яка паля, хлопчеі Щоб не пнувся до шляхти, хай вона показиться.

— Та ви ж нічого не знаєте, — палко вмовляє хлопець, приклавши сині руки до грудей. — Вони ж мече обманом. Дядечку, скажіть пані, щоб прийшла, я маю щось важливе сказати. Вона тоді випустить мене. Я жити хочу, в мене побратим у неволі бусурманській... я ж хотів визволити його... тому й пішов до пана. Хіба вони мені потрібні?

— Знай бреши! — знизав плечима Явтух, чухаючи здоровенного рудого вуса. — Щось ти намолов, хлопче, що й сам дідько не розчовпає. І побратим, і пан, і пані. Та що ж маю діяти — піду скажу. Коли це вирятує тебе — хай уже. Скажу! Жаль мені тебе. На ось рукавиці кожушані, на ноги одінь, не замерзнеш.

Він кинув рукавиці в кам'яницю, зачинив віконечко. Настала тиша. Іванко всунув чобітки в рукавиці, притулився до холодних дверей, наслуховував, тамуючи тривогу.

Минав час, стогнала завірюха, десь угорі завивало щось жалібним, моторошним голосом. Чи душі померлих, чи, може, злі почвари панського замку?

Та ось почулися кроки Явтуха, брязнув важкий засув. На порозі стала пані Матильда в розкішній білячій шубі. Очі її блищали насмішкувато й загадково. Вона нетерпляче крутнула головою, на голові блиснув у сяйві смолоскипа великий діамант.

— Чого бажаєш? Може, схаменувся? Я рада! Попрошу пана, щоб простив тебе? Ти зрозумів?

— Пані, — тремтячим голосом сказав Іванко. — Я хочу сам на сам. На одну хвильку... Ви все збагнете...

— На одну хвильку? — заінтриговано перепитала пані Матильда. — Цікаво... Явтуше! Залиш мені смолоскип. Зачини двері. Стій там, чекай, доки покличу!

— Слухаю, пані, — буркнув Явтух, несхвальне бликаючи оком на кобзарчука.

Двері грюкнули. Явтух лишився в пітьмі. Він горнувся в свій затишний кожух, крутив осудливо головою, плювався.

— Пропав парубійко! Зовсім пропав! Хто з панами зв'язався, тому добра не жди!

Нараз двері відчинилися, пані Матильда вихопилася з кам'яниці, немов ошпарена, заверещала огидним фальцетом:

— О пся крев! Яка підлість! Хлопський виродок! Я тобі покажу, як насміхатися над шляхтянкою! Ти сподіваєшся, що тобі допоможе такий поворот? Не дочекаєшся!

Пані зачинила двері, грюкнув засув. Вона глянула на Явтуха зловісне, люто,

— Явтуше!

— Слухаю, ясна пані!

— Оцю підлоту... оце чортівське сім'я...

— Про кого пані каже?

— Цить! Не перебивай! Вбий негайно!

— Кого, пані? — злякався Явтух.

— Ну, цього, що тут... Івана...

— Але ж, пані... Пан казав, що вранці... на палю його...

— Я наказую стратити його тепер, в сю ж мить...

— Де, пані? Тут, у замку?

— О ні! — злякалася Матильда. — Тільки не тут... Я б не хотіла, щоб пан Станіслав бачив це. Одведи його в ліс... і там... ти розумієш. Ось тобі десять золотих. Візьми, візьми. Я тобі ще дам, як зробиш, що сказано...

— А що я скажу панові?

— Що хочеш... Що втікав... Ти догнав його в лісі... Пристрелив... Щось придумаєш...

Явтух вкинув монети в кишеню кожуха, помовчав, опустивши очі донизу. На його чолі проходили тіні, волохаті сиві брови зійшлися докупи в німому запитанні.

— Гаразд, пані... Я зроблю.

— От і добре... Добре, Явтуше, — ласкаво прошепотіла пані, — Ти добрий слуга, відданий. Я тебе озолочу! Та ще пам'ятай... він характерник...

— Оцей хлопець? — злякався Явтух.

— Він самий. Дивись, він може обмарити тебе. Перекинутися вовком чи гадюкою... а то й жінкою. Дивись, рубай одразу.

— Ніколи б не подумав, — пробубонів Явтух, сторожко оглядаючись на двері. — Такий гарний парубійко...

— То я піду. Нікому ні слова, Явтуше, не марнуй часу!

Пані майнула перед Явтухом білою шубою, щезла в сутінках. Сторож торкнувся рукою пістоля за поясом, поправив ефес шаблі. Перехрестився і відчинив засув. Іванко стояв в глибині кам'яниці, затуливши руками обличчя, і худенькі плечі його дрижали — чи то від плачу, чи то від холоду.

— Збирайся, ходімо, — непривітно сказав Явтух.

— Куди? — ледве чутно озвався Іванко.

— Не питай. Раніше треба було питати.

Вона вийшли з кам'яниці, вузькими переходами потрапили на подвір'я. Минули стіни фортеці, опинилися на краю лісу. Десь вдалині лунали приглушені пісні, між кучугурами зоріли червоні вогники, миготіли, пересувалися.

— Чи не різдво сьогодні? — запитав Іванко.

— Різдво, — похмуро одповів Явтух. — Проклята пані змусила мене в такий день діяти каїнову роботу.

— Куди ви мене ведете? Дядечку, що ви надумали?

— Не я надумав. Не край мого серця, хлопче. Я хлоп, бидло. Що скажуть — те маю діяти...

Іванко шурхав у заметах, затуливши обличчя від колючої хуртовини. Зупинився біля вікової сосни, знеможено притулився до неї.

— Ви мене вбити хочете... бийте тут... я не можу більше...

Явтух мовчав. Від села долинали дзвінкі голоси дітей та дівчат, вони виводили слова колядки:

По всьому світу нова новина,

Чистая діва сина родила,

В яслах положила, сінцем притрусила

Господнього сина...

Ой ішли із неба аж три янголи,

Та принесли вони йому три дари,

Три свічки воскові, ще й шати шовкові

Маленькому синкові...

Іванко заплакав, обнявши сосну. Дядько стояв біля нього, тупцюючи в снігу, очі в нього сльозилися від хуртовини.

— Життя прокляте. Слухай, хлопче, еж ти характерник? Перекинься краще на вовка чи на гада якогось... та й втечи. Щоб мені не брати гріха на душуі! Га?

— Який характерник? — крізь сльози пробурмотів Іванко. — Що це ви вигадали?

— Не я — пані. Вона мені сказала, що ти відьмак. Вискочила з кам'яниці, мов ошпарена. Вся бліда, трясеться. Наказала, щоб я тебе прикінчив. Каже, що ти характерник, можеш перекинутися вовком або й жінкою... щоб утекти.

Очі хлопця заіскрилися чи то від сліз, чи то від сміху. Він схлипнув судорожне, простягнув руки до Явтуха, прошепотів:

— Дядечку... Тепер я знаю. чому вона так звеліла. Вона одурила всіх — і мене, і вас, і пана. Мені не треба ставати жінкою, бо я дівчина!

Іванко зняв шапку. Потім схопив себе за чуба.

— Свят, свят, — одсахнувся Явтух, хрестячись одною рукою, а другою хапаючись за пістоль. — Що за проява? Згинь, пропади, сатано!..

Перед дядьком стояла дівчина. Русява коса розсипалася в неї по плечах, чорну перуку вона тримала в руці.

— Дядечку Явтуше, батьку рідненький! Я вам все, все розповім потім. Я дівчина, Василина моє ім'я...

— Перехрестись!

— Христом-богом клянуся, правду кажу! — Дівчина перехрестилася, простягла Явтухові перуку. — Помацайте, це ж тільки машкара. Якби я була відьмою, то давно втекла б од вас...

— Гм, — здивувався дядько. — Перехрестилася, отже, не відьма. Диви, яка пригода. Ох ти, халепа яка! Що ж мені з тобою тепер робити? Нащо ж ти на себе парубоче ім'я взяла, парсуну чужу присвоїла?

— Бо хлопцем легше, — сказала дівчина. — Мені коханого треба визволити з неволі турецької. От я й вирішила...

— Ой дурна ти, дівчино! — похитав головою Явтух. — Де ж ти захотіла правди знайти? У панів, у шляхти? Там її вдень із свічкою не знайдеш ! Гм!і Тепер мені виднішає в голові. А то замакітрило... Ах ти ж,

голубонько моя, горличко безталанная! Ходімо ж зігріємось, а то ти ж задубіла вся.

Василина припала до грудей Явтуха, глухо заридала. Він обняв її худенькі плечі, гладив шкарубкими руками, тупцював од незручності.

— Ну чого ти?.. Ну навіщо ж? Ну, все лихе минуло. Вспокійся, дівчино. Ах ти, притичина яка. Ходімо, я проведу тебе до 'днієї баби знайомої. Вона самотня, ніхто не знатиме. Там побудемо. А потім побачимо. А чуб свій залиш... Надінь... пригодиться ще...

По глибоких кучугурах вони добрели до малесенької хатинки під лісом. В єдиному віконечку світилося. Явтух постукав у шибку. За дверима щось зашамотіло.

— Колядники, чи що? — почувся слабенький голос. — То колядуйте!ї

— Та ні, Мокрино. То я, Явтух. Пусти, ради святого вечора.

— Заходь, заходь, милості прошу.

Зігнувшись, Василина вслід за дядьком ступила до хатинкн. Дихнуло теплом, запахом чепчика, м'яти. В слабенькому жовтавому світлі лампадки, що горіла перед іконами, видно було похилу бабусю, яка пильно приглядалася до гостей. Привітавшись до Явтуха, вона кивнула на дівчину, мружачи підсліпуваті очі.

— А це ж хто з тобою? Чи то дівчина, чи то хлопець? Твар нібито дівоча... а одіж парубоча... Що за дівчина? Машкару таку наділа ік празнику, чи що?

— Зажди, Мокрино. Дай зігрітися. Тут пригода недобра. Дівчина сама розкаже...

— То роздягайтеся ж. Та прошу до столу. Кутя якраз впріла. Добре, що ви прийшли, бо ніхто й колядуиати не завітав — далеко ж од села, кому охота по кучугурах шурхати.

— Ану сідай, Василино, — звелів Явтух. — Давай чобота стягну. Іч ти, ноги немов крижинки. Мокрино, дай-но трохи горілочки на долоню, розтерти треба.

— Зараз, голубчику, — заметушилася господиня, — Тут у мене в сундуку е кварта для гостей. Знадобиться тепер.

Явтух хлюпнув собі на долоню синюватої рідини, почав розтирати посиніли дівчачі но;и. Вона засичала, зойкнула.

— Нічого, нічого... Терпи, — пробуркотів дядько. — Лихої години можна дістати. Пропадеш ні за цапову душу. Хоч би не одморозила пальців. Як щипаю — чуєш?

— Трохи... чую. Ой, болить!

— Ну коли болить, то радій! Не одморозила. Мокрино, оце в тебе і залишу її. Поживе трохи, доки вирішимо, що та як.

— Та я рада-радісінька, Явтуша.

— Тільки щоб нікому нітелень! Хто-небудь навідається, побачить, скажи, що небога приїхала. Хорує.

— Скажу. Сідайте ж до столу. Та розкажи, горличко, звідки ти, хто, як сюди потрапила...

Василина сиділа за старовинним дубовим столом, під божницею, їла смачну солодку кутю, прислухалася до зловісного завивання хуртовини

за вікном. Дивувалася. Недавня лиха пригода здавалася сном, маренням. Залицяння пані Матильди, холодна кам'яннця, темний похмурий ліс... Ні, ні.То мара, навіяна розпукою, її блуканням у пошуках ненаглядного Гордійка. Мій друже, мій коханий, де ти, що з тобою? Як мені відшукати стежку до тебе? Бо коли не знайду, то вмру від жури, від пекучого смутку...

Задумався дядько Явтух, підпер вузлуватою долонею волохату голову, жалісливо дивиться на несподівану хрещеницю свою. Мовчить. Очікує, коли вона почне оповідати...

ЯВТУХІВ РІШИНЕЦЬ

...Панотець вів мене по тісному підземеллю. Десь плакали діти, тужили жінки. Було вогко, з кам'янистих стін падали краплі води. Я була сама не своя. Рятуватися, коли десь там пропадали ненька та батько, наречений... Навіщо? Для кого? Та я вже не думала ні про що, слухняно йшла за панотцем.

Ми опинилися в Громовому Яру. Священик звелів сидіти всім біля входу до підземелля, до хутора послав хлопчиків, щоб вони довідалися, що там діється.

Татари збігли, як весняна вода. Од хутора лишилися тільки недогарки. Ми повернулися на рідні місця. Матінка моя згоріла в хаті. Батько лежав, порубаний шаблями, біля млина. Все майно пропало, згорів млин.

Жінки та діти поплакали, посумували. Поховали на цвинтарі, кого знайшли. Гордійка та його побратима біля церкви не було серед трупів. Певне, його полонили татари...

Самотнім лишився і священик, всю його сім'ю порубали вороги. Він викопав землянку, запросив мене до себе. Я варила йому їсти,

господарювала, ходила за ним. Та спокою мені не було. Я сказала панотцеві, що хочу йти в світ, щоб знайти Гордійка та визволити його. Доки не визволю його, не матиму для чого жити...

І Тоді священик дав мені пораду. Так я стала хлопцем, перемінила ім'я. Мала намір якось добутися до бусурменської землі, щоб розшукати Гордійка. Панотець навчив мене битися на шаблях, передав, що сам знав, з письма. За рік я вирушила до Києва. На шляху стрілася з паном Чартинським. На лихо собі... А може, й на добро. Бо тепер я знаю мову турецьку. Та й людей добрих стріла. Вас, дядьку Явтуше... і вас, бабусю...

Явтух вихилив келишок горілки, витер долонею рот. Збентежено зиркнув на дівчину, поклав руку їй на плече.

— Добрий, кажеш? А вів тебе на смерть. Одняли воріженьки од нас добро й ласку. Полонили не тільки землю нашу, а й серце. Страшно, Висилинонько. Міг би душогубом стати проклятим, бо власної мислі не маю. Доки під панською ногою ходиш — не людина ти. Слава тобі, Боже, що зупинив страшне злодійство. Бач, до чого панське кодло призводить, — брат на брата руку піднімає! Тепер мені повиднішало, знаю, що діяти маю. На Січ піду!

— А я, дядечку? Куди ж мені тепер?

— Та й тобі ж, донечко, туди дорога пролягає, — широко посміхнувся Явтух. — А що — тільки там і шукати волі для твого милого. До братчиків, до козаків треба йти! Там правда і воля! Заберу тебе з собою. Не дам скривдити нікому...

— Що ти таке верзеш, Явтуше, — зітхнула баба Мокрина. — Хіба ж на Січ дівчат пускають? Там строго... Як побачать — одразу ж назаді

— А я дівчнаи не візьму з собою, — зареготався Явтух. — Іванка-кобзарчука поведу. Та ще й письменного. Писарем стане наш Іван. Довідаємося про Гордія, мо', я і в похід до Туреччини попливу. А то — викупимо, Що — хіба погано кажу?

Василина обняла Явтуха, поцілувала в щоку. Очі в неї сяяли зорями, на віях блищали сльози.

— Я щаслива, — прошепотіла вона. — Я наче наново в світ народилася. Будьте мені батечком. Спаси Біг за добру раду. Кращої не придумаєш.

Явтух крекнув від задоволення, розчулено глянув на усміхнену бабу Мокрину.

— От і добре. Побудеш у баби Мокрияи. Ніхто тебе тут не побачить. Тихенько зберемося, а ранньої весни — в дорогу...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. МАТИ СІЧ

НЕНАСИТЕЦЬ

Глухо реве найбільший поріг. Клекотить, вирує, кидає хмари бризок у простір, стеле на сонці ніжну веселку. Вода в Дніпрі прохолодна, ласкава. В прозоро-жовтому плині похитуються, інколи покивуючи плескатими хвостами, миньки та старезні соми. Поміж ними вештається малеча — густира, біблиця, в'язи, кози-верховодки. Понад хвилями та бурунами стрілами пролітають, пружно вимахуючи крилами, чайки та білі мартини. Скрикуючи, падають з неба, хапають сріблисту рибину і летять десь на скелю, щоб поглинути жертву.

Шум води заспокоює. Хочеться лягти на пісочок, задрімати, п'ючи всім тілом буйний сонячний напій. Забути про все, що минуло, що буде. Відчути себе, як колись у дитинстві, часткою простору, землі, далекого і

такого рідного сонечка. Та ба, це неможливо... Неможливо піти, куди хочеш. Неможливо назватися власним ім'ям. Неможливо видати себе поглядом, жестом, словом.

Тяжко Василині. Тяжче, ніж вона гадала, коли згодилася їхати на Січ, Козацьке братство прийняло молодого парубка Иванка так, як воно приймало до того тисячі інших знедолених. Щиро, але й суворо. Тут, за порогами, серед плавнів і неосяжних степів, перед загрозою вічного нападу безжального ворога, не можна було плекати лагідності чи ніжності. Ласка ховалася під грубуватістю, щирість — під одчайдушністю, любов покривалася нещадними лаштунками доцільності й жорстокості.

Самотнім був молодий козак Іванко серед виру січового. Лише дядько Явтух, як вірний пес, не залишав його в розпуці, оберігав од насмішкуватих дотепників, від дошкульних натяків. Братчиків низових дивувала незвична сором'язливість Іванка, огида до горілки, нехіть до грубих розваг. І дали вони йому прозвище "Баба". Дотепника Іванко викликав на товариський герць і загнав його по шию у воду. Відтоді насміху не чути було, припинилися кпини, проте прозвище Баба прилипло міцно і назавжди.

Знемагав молодий козак від незвичного стану свого. Ні покупатися, ні роздягтися. Так і ходив він одягнений у просмолену вишиту сорочку та жупан. Спасибі ще Явтухові, що взяв його до сторожової вежі біля порогів. Тут всього семеро козаків, можна усамітнитися серед бур'янів, побути хоч якусь хвилинку з своїми думами віч-на-віч.

Хоч би скоріше похід. Хвилюються козаки, повзуть чутки, збирається гроза. Не стримаєш серця козацького, коли воно вибухне жалем за скривдженим людом українським, все 'дно, як долонею не зупиниш блискавицю небесну, коли хмара сповнилася вогнистою силою. Кажуть, що скоро, незабаром. Кажуть, що вже біля Великого Лугу, в потаємних затоках, смоляться чайки. Шепочуть, що вже готові припаси. Тільки чекають кошового отамана Кореня, який поїхав до Києва про щось

домовлятися з послами королівськими. Не бажає король, щоб козацтво турбувало береги кримські чи оттоманські, боїться він люті султанської. А тим часом ординці безборонне налітають на Вкраїну, ніби ятаганом розпорюючи її живе тіло, забираючи в неволю нешасннх бранців. Хто ж стримає ярий шал розплати, яка сила втримає той клекіт у берегах? Дай Боже, щоб скоріше. Невольники, що чудом вирвалися з бусурменської каторги, розповідали, що Гордій Кожух виплив з Кафи на стамбульській галері. А звати господаря її Алі-пашею... Аби тільки добратися до берега ворожого. Вже там доля щось покаже. Аби тільки в похід.

— Ген, Баба, нумо купатися! Сонце пече — страх!

Козаки прискакали зі степу, гарцюючи на конях. Вони стрибають на землю, хутко роздягаються. Іржуть, мов жеребці, розкошуючи під сонцем, виграючи могутніми м'язами. Іванко одвертається, ховає пашіюче обличчя.

— Чи ти в монастир зібрався? — здивовано гукає Андрій Діжа, високий, стрункий козачисько, поплескуючи себе по стегнах. — Сидить, наче привезена дівка, пріє в жупані своєму!

— Я вже купався, — бреше Іванко.

— Тоді йди на вежу. Хай Явтух покупається!

— То й піду, — полегшено зітхає Іванко, встаючи з каменя.

Хлопці пірнають у воду. Могутній вир тягне Тх у зеленаву глибінь, загрожує, але козаки долають лютий клекіт, мов здоровенні рибини, виграють засмаглими тілами над страшною прірвою.

Іванко бере свого вороного за повід, веде до високої вежі, що стримить на горбу біля скелі. Тріщить під чобітьми торішній бур'ян, задушливо пахне дика м'ята. На дерев'яному помості вежі, звісивши

ноги, сидить дядько Явтух, пихкає люлькою. Він забачив Іванка, дивується.

— Чом не гуляєш? Я ще посиджу, початую...

— Хлопці купаються, — неохоче каже Іванко. — Кажуть, щоб я початував...

— Ото лишенько, — буркнув Явтух. — Халепа, та й годі. То лізь, мій голубе, сюди. Я й справді з охотою покупаюся. Припікає.

ГЕРЦЬ

Іванко на вежі. Звідси видно Дике Поле, Великий Луг на обрії, зубці порогів, Дніпро-Славуту.

На півдні — імлисте марево. Вітер докочує звідти запах полину, степ тріщить тисячами коників, у порожньому небі клекочуть орли. Бур'яни, високі трави. В них так легко заховатися людині, навіть вершникові. Тому й треба чатувати, щоб зненацька не налетіла вража сила до володіння козацького...

Серед срібної тирси, там, за валунами, чорніють якісь цяточки. Може, кози? Чи степові шакали? Ні, зависокі. Що ж то має бути?

Іванко примружує очі, затуливши їх дашком руки від сонця. Чорні цятки зближаються, прямують до порогів. Вже видно над ними якісь темні рисочки. Ба, це коні! На них вершники зі списами. Хто ж такі? Татари чи, може, козаки?

Хлопець хутко спускається вниз, стрибає на коня, б'є його підборами під боки. Козаки загледіли, що Іванко вже не на вежі, вибігають на берег, одягаються.

— Пугу! Пугу! — кричить Іванко, — Вершники в степу.

— Татари? — запитує Діжа.

— Не розібрав. Далеко. Восьмеро їх. Чи, може, й дев'ятеро!

— Гм! — покрутив головою Явтух, — Нас семеро. Впораємося, коли що...

— Впораємося, — охоче згоджується Діжа, пристібаючи до пояса шаблюку, — Хлопці, засядемо. Я вилізу на вежу, стовбичитиму там. А ви — по двоє — чатуйте в бур'янах. Щоб нічичирк. Хай вони скачуть до мене, подумають, що я один...

Високі трави ковтнули козаків. Іванко з Явтухом засіли за великим сірим валуном. Навчені коні лягли на землю, одкинули ноги, ніжаться на паркому сонці. Дядько Явтух приклав вухо до землі, прошепотів:

— Стугонить. Вже близенько...

Андрій Діжа походжає на помості, склавши руки на грудях. Ось він зупинився, одвернувся обличчям до Дніпра, дістає люльку. Починає викрешувати вогонь.

— Ну й проява, — вдоволено каже Явтух. — Штукар. Такий самого чорта не злякається! Ти тільки глянь, глянь...

Десь недалеко скаженим галопом промчали коні, почулися люті вигуки, на вежу посипалися стріли. Діжа стрілив з двох пістолів. Болісно заіржав кінь.

— Пугу! Пугу! — закричав Діжа.

— Пора, — видихнув Явтух, смикаючи коня за повід.

Розумні тварини миттю зводяться на ноги. Козаки в сідлах. Шаблі наголо. Молодецький свист — і шестеро лицарів вихором котяться до вежі,переймаючи татарських напасників.

Ординці вже побачили січовиків, на сонці заясніли ятагани. Зловісне продзвеніли стріли, не зачепивши, однак, нікого. Зійшлися груди до грудей, вдарилися.

Явтух одбив удар кривої татарської шаблі, розчахнув ординця до сідла. Два ногаї напали на Іванка, він крутився в'юном, насилу одбиваючи вмілі заходи. Явтух кинувся йому на поміч, одтягнув одного татарина на себе. Другий кинувся навтікача в степ. Іванко, припавши до спини кони, метнувся за ним. У зіщуленій вузькій спині татарина Іванко бачив усе, що зламало йому життя, що розлучило його з ріднею, з любим дитинством, з омріяною волею. Будь-що треба наздогнати ворога і покарати!

Татарин відчув за своєю спиною погоню, круто розвернув коня, приготувався до герцю. Вузенькі чорні очі сповнені жаху й рішучості. Іванко налетів на нього, рубонув. Ординський клинок полетів у траву. Ворог скрикнув, затулив долонями лице, очікуючи смертельного удару. Іванко стримав коня, зупинився. Важко дихаючи, дивився на ординця. В серці прокинулася жалість. Певне, десь його теж чекає дружина, діти. Босоногі, замурзані татарчата. Настане ніч, потім друга. Батько не повернеться до сім'ї з далекого Дикого Поля...

— Я дарую тобі життя, — сказав Іванко татарською мовою. — Тільки поклянися, що ти не підіймеш ятагана проти козаків! Чуєш?

Татарин одвів руки, не розуміючи, що з ним сталося. Зачудовано прислухався до слів молодого козака. По брудних щоках його потекли сльози.

— Козак дивний, — пробурмотів він. — Хай аллах благословить тебе. Хай архангел Джебраїл допоможе в твоїй дорозі. Клянусь аллахом, не візьму шаблі і стріли в свої руки. Прощай, козаче... мої діти благословляють тебе...

Він ударив коня нагайкою, помчав у далеч, тільки тирса залопотіла. Іванко повернувся до вежі. їхав задумливо, не поспішаючи. На серці було сумно й радісно. Сумно, бо знав, що милосердя в такій справі козаки не схвалюють, а радісно, що не згубив безоружну душу.

Двох ногаїв козаки полонили, інших порубали. Весело перемовляючись, чекали на Іванка.

— Ну як, послав татарина на той світ? — бадьоро гукнув Діжа, пихкаючи люлькою. — Охрестили тебе, козаче!

— Я одпустив його, — тихо мовив Іванко, важко зітхаючи.

— Тобто як одпустив? — зловісно запитав Андрій, вибиваючи попіл з люльки об стремено. — Як це так — одпустив? Живцем?

Козаки зареготалися.

— Ну й запитав! — захлинаючись, сміявся старий козак Метелиця. — Душу кожен з нас одпускає до бога, не брати ж її в полон!

— Та ні, братчики! — гарячився Діжа. — Тут справа кепська! Він випустив живцем підглядача бусурменського! За це належиться кара. Січові закони однакі для всіх — молокосос ти чи сивий! Зрадив військовому правилу — маєш відплату!

— Голубе, як же це? — зажурено запитав Явтух. — Навіщо випустив ворога?

— Я вибив шаблю з його рук, — похмуро одвітив Іванко. — Він затулився руками. Я... я не міг рубати безоружного. Мені жаль пою стало. Татари — теж люди....

— Нелюди, — гнівно сказав Явтух. — Вони спопелили твоє село, вбили матір, зарубали батька. Вони в полон повели твого... твого побратима Гордія. А ти кажеш — люди...

— Не знаю, — прошепотів Іванко, похиливши голову, — Не піднялася рука. Я думав...

— Що ти думав? — зневажливо запитав Діжа, обпалюючи хлопця вогнистим поглядом.

— Що козаки — не розбійники степові... Я слухав думи, сам співав їх. Я мріяв, що стану козаком. Бо козак — то охоронець народний, лицар.

— Лицар — не баба! — скрикнув Діжа палко. — Полоненого вбити — гріх! А випустити ворога, та ще й підглядача, то зрада! Слинько ти, а не лицар! Киями його, хлопці! Якби на Січі — засудили б на смерть! А ми — дамо двадцять київ!

— Та що ви, товариство? — захвилювався Явтух. — Як то можна — двадцять київ? Хлопчина молодий, як лозина. Не витримає, віддасть богові душу! Навіщо брати гріха на душу?

— Не витримає — його біда! Витримає — щасливий народився!

— Та що ви, справді! Двадцять київ — то багато. Йому ще треба в похід плисти, побратима рятувати!

— Де йому рятувати побратима з розвішаними соплями! — крикнув Діжа. — Пожалієш турка — сам загинеш! Там треба лицарів з кам'яними серцями! Злазь з коня, нічого базікати! Як, братчики?

— Згода! — крикнули козаки гуртом.

— Можна десять київ! — повагом сказав старий Метелиця. — Досить з нього. Бо одіб'ємо печінки, дуже він худорлявий...

— Ну, хай буде десять, — неохоче згодився Діжа. — Ну сам злізеш чи тебе стягти?

Іванко, похнюпившись, скочив з сідла, підійшов до вежі, обняв руками стовпа.

— Бийте! В'язати не треба. Витерплю...

ДОБРА ВІСТЬ

— Гей, братчики! — раптом озвався Метелиця, поглядаючи в бік Дніпра. — Чи не курінний ото їде?

— Він, — радо озвався Діжа, — Та ще й не сам, а з козаками, Чи не заміна?

— Ще рано...

— Мо', яка пригода...

До вежі наблизилося четверо вершників на чолі з кряжистим літнім курінним отаманом Ониським Шулою. Він підняв руку, гаркнув:

— Пугу! Пугу!

— Козак з Лугу, — відгукнулися козаки. — Яким вітром, пане курінний?

— Низовим! Добрий вітер панове молодці? А що це тут у вас було? Гралися з татарвою?

— Та погралися трохи, — ліниво одвітив Діжа. — Почухали ребра бусурманам козацькими шаблями.

— Добре, діти, — сказав Шула. Він метнув гострий погляд на Іванка, який все ще стояв, обнявши руками стовпа. — А це що за кумедія? П'яний хлопчина, чи що? Чого це він підпирає вежу?

— Будемо бити киями, — пояснив Діжа. — Одпустив татарина. Вибив шаблю, а потім — пустив. Каже — пожалів. Ну ти ж, пане курінний, наші закони та звичаї знаєш...

— Смерть, — коротко кинув Шула.

— Отож-бо. А ми по-братерськи замінили киями. Дозволь, пане отамане, виконати наш присуд...

— Зажди...

Шула скочив з коня, передав повід Метелиці, підійшов до Іванка. Поклав важку руку на худеньке плече, глянув на ніжне юнацьке обличчя, на тонкий профіль.

— Молоде-зелене, — зітхнув курінний. — Ще й вус не пробився. Звідки родом?

— З-під Богуслава, — прошепотів Іванко.

— Як на Січ потрапив?

— З дядьком Явтухом. Рідню Татарва загубила, побратим — у полоні. Я пішов... щоб визволити його.

— Ех, юначе-козаче, — покивав головою курінний. — Я тебе добренько розумію. Чи ти гадаєш, кому з нас охота крівцю ворожу пускати? Чи не любіше нам було б землю орати, зерном ярим її засівати? Ой як хотілося б. Та нема для нас ні миру, ні волі. Розіп'ята Вкраїна ворогами проклятими. Та й багато їх, не перелічиш! Не жаліють вони нас, цідять кров християнську, ведуть на чужину людей, везуть добро наше. Хто скаже, скільки ще нам доведеться шаблю гостру в руці тримати? Пожалієш ворога — сам згинеш! Як стане ворог добрим сусідою—тоді ворожнечі кінець! Приймемо радо в новій світлиці, пригостимо, чим Бог послав, щиро привітаємо. А доки Вкраїна четвертована, закатована — не знатимуть лицарі січові жалю до ворога. Чи збагнув, хлопче?

— Збагнув, — прошепотів Іванко. — Хай б'ють братчики.

— Та й бити тебе нема по чому, — розвів руками курінний. — Але ж і звичаю ламати негоже.

— Товариство, я за нього кару прийму, — попросився Явтух, жалісливо осміхаючись. — Я його пестун, я й винен, коли що не так. Вибийте з мене киями зайве сало, коли вже вам нема терпцю попрацювати над чиєюсь спиною. Ну, як, братчики, згода?

— Дядечку Явтуше! — скрикнув Іванко злякано. — Як же це? Та що ви? Вони вам ребра потовчуть!

— Не потовчуть! — заспокоїв Явтух. — У мене сала на два пальці, як на кабанові добрячому. Хай попотіють, як дурні! А я — посміюся!

— Ну ставай, коли так, до стовпа, сучий сину, — підморгнув старий Метелиця. — Ми тебе випаримо!

— Заждіть, хлопці, — підняв руку курінний. — Я ж не сказав головного. Повернувся кошовий. Вчора була рада. Вирішено похід...

— Куди? — радісно скрикнув Діжа.

— Далеко, — загадково мовив курінний. — За море, братчики...

Іванко кинувся до Шули, схопив його за вузлувату шорстку руку.

— Мене! Мене щоб узяли! Батечку мій, братчику старший! Хочу добратися до землі проклятої, визволити побратима рідного. Бийте киями, карайте — тільки візьміте.

— Добре серце маєш, хлопче, — зворушено сказав курінний. — Хто за побратима готов іти на смерть — той недарма живе на світі. Візьму тебе, юначе-козаче! А ви, панове-молодці, вирушайте до Січі. Тут лишимо заміну...

— То будете бити чи ні? — весело озвався від стовпа Явтух, — А то в мене чогось спина свербить. Може, почухаєте?

Козаки зареготалися.

— Почухаємо його, хлопці! — гукнув Діжа, Хапаючи замашного вербового кийка. — Щоб знав, як слинька захищати. Тримайся, старий хріне, ми тобі зараз добавимо літ з двадцять!

Явтух, розвівши руками, почав слухняно скидати сорочку...

ДО МОРЯ

Серце Іванка, ніби туго нап'ята струна кобзи. Натисни дужче — і лопне. Радість, шалена надія і тиха тривога сповнюють його. Дядько Явтух поглядає на хлопця, усміхається лукаво.

— Щасливий? — шепоче він.

— Більше...

— І я, — киває головою Явтух. — Тепер не страшно й вмерти. В поході козацькому полягти — дай Боже! Послухай, Іванку, заграй на кобзі, звесели серце козацьке!

— Заграй, заграй! — почулися голоси.

Чайки гордо пливуть над глибиною дніпровською, ніби чорні лебеді. Тихо падають у воду козацькі весла, прозорими краплями стікає з них вода. Іванкові здається, що ті краплі — сльози народні, пролиті бранцями в неволі тяжкій. Тільки тепер ті сльози радісні, бо почули, напевне, серця замучені, почули зітхання далекого вкраїнського вітру, який несе на своєму крилі грізну відплату ворогам...

То ж не орли сивесенькі,

То ж козаки січові вірнесенькії

То ж не лози, а списи гострії,

То ж не хвилі, а чайки бистрії

Гей, гей!

До лиману синього поспішають,

Сторожу турецьку минають,

У хвилях високих, білогривих мріють, пропадають,

Гей, гей!

Начувайтеся, турки-яничари!

Та ждіте розплати, лютої кари!

Бо повіяв вітер з Великого Лугу!

Пугу, пугу! Пугу, пугу!

Гей, гей!

— Пугу, пугу! Пугу, пугу! — відгукнулося на чайках грізно, невблаганно,

І замовкло.

Сонце спадає за обрій.

Сутінки ковтають береги дніпровські. Грізно шумлять очерети. Місяця не видно. Тільки туманні зірки мерехтять між хмарами, ніби вказуючи шлях славному козацтву.

Тиша над світом. Чи то лише здається?

Гучно стукають серця лицарські. Чи не почують турки?

Вирує, піниться вода. Тут стрічається славутинський плин з солоною хвилею морською. Чорніють на крутих берегах вежі ворожі. В плавнях регочуть сичі. Чи, може, шакали?

Дихнуло прохолодою з півдня. Бризки окропили суворі лиця козаків. Солоно на вустах. Море!

Похитуються весла в дужих руках, женуть гостроносі чайки далі, до проклятої чужини, до слави, до смерті...

Грай, море, грай! Душа козацька вилетіла на простір широкий погуляти, слави невмирущої добути! На віки вічні!..

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. НА ЧУЖИНІ

ВОРОТА СКУТАРИ.

За кілька діб козацький флот подолав море. Сторожові галери не помітили чайок серед високих хвиль. Одна зустрічна каторга пішла на дно після короткого жорстокого бою. Півтора десятка звільнених українців пересіли на байдаки та чайки, яничарів пустили на харч рибам.

До входу в Босфор підійшли вночі. В суцільному мороці мерехтіла на небі заграва Стамбула, десь недалеко на березі горіли вогні. Чайки згромадилися докупи, отамани напружено перемовлялися, як діяти.

Іванко вдивлявся в чужинецький берег, тіло його проймали дрижаки, ніби від холоду. Десь тут на каторзі турецькій прикуто Гордійка. Вже три роки натирає залізо руки кохані, ятрить —біле тіло. Три роки!.. А може, й не витримала душа козацька неволі? О, не дай Боже! Тоді краще не повертатися додому...

— Доведеться з боєм... — долинуло до слуху кобзарчука, — Жаль... Багато поляже.,. Ворота Скутари міцні... Таран...

Про що вони мовлять? Чому кошовий занепокоєний? Вони хочуть розбити ворота стамбульського пригороду? Буде бій, ляжуть козацькі тіла під вогнем та шаблями яничарів. А що, як діяти інакше?..

— Явтуше, — прошепотів Іванко. — Чуєш, Явтуше...

— Що тобі, Іванку? — відгукнувся старий. — Чи не боїшся? Вже скоро почнемо...

— Та ні... Я не про те... Ти чуєш, про що мовлять отамани?

— А хіба що? Не вперше... Хтось поляже, слави добуде. А хтось повернеться.

— Явтуше! Навіщо лицарям даремно помирати? Можна тихенько... без тарану...

— Як? Що ти за мудрець вишукався?

— Я ж знаю мову турецьку...

— Ну...

— Переодягнуся турком. А зі мною ще хлопці. Вбрання бусурманське в нас є. Підійдемо, а потім...

— Вже збагнув, — радісно скрикнув Явтух, обнімаючи Іванка. — Ти головатий, хлопче, їй-богу! Бути тобі отаманом, якби не...

— Тихо, чорт ведмедастий! Задушиш. Каші отаману, хай повідає кошовому...

За кілька хвилин Іванко вже перебрався на чайку кошового. Потекла тиха розмова. Отамани радо підтримали план кобзарчука. Незабаром невеликий загін козаків, переодягнених у турецьке вбрання, наближався до воріт Скутари. Здалека долинав тихий гомін, багряні язики полум'я вихоплювали з пітьми сірі стіни фортеці. Біля багаття заворушилися темні постаті, почувся грізний голос:

— Хто йде? Ім'ям аллаха!

— Благословенне ім'я єдиного бога, — голосно відповів Іванко турецькою мовою, — і царя царів великого султана Османа!

— Звідки й хто?

— Улла-паша з Синопа. Буря розбила нашу галеру. Мені пощастило врятуватися. Зі мною слуги, сторожа. Всього дев'ять людей...

— Підійди, Улла-паша. Я одведу тебе до начальника з твоїми людьми. Він подасть тобі допомогу...

— Хай аллах благословить його. Веди скоріше. Ми голодні і змучені...

Заскрипіли ворота. Пришельці ступили на кам'яний звід. В ту ж хвилину блиснули шаблі. Почувся крик, стогін.

— Гяури! Тривога...

Крик погас у мороці ночі. Скутара спала. Явтух повернувся до моря, над похмурим берегом покотився зловіщий заклик:

— Пугу! Пугу! Пугу!

Темними легкими яструбами козацькі чайки метнулися до берега, на пісок покотилася козацька лава. По знаку кошового вона розділилася на два потоки — один прямував до воріт Скутари, другий — до стоянки галер.

На вежах затрубили тривогу. Та було пізно. Невблаганні козаки, поминувши ворота, заполонили стамбульське передмістя. Спалахнули смолоскипи, від них загорілися благенькі будівлі, зроблені з дерева та кізяку. До неба покотили стовпи густого диму, над Скутарою линув страшний лемент. Оборонці на стінах спробували чинити опір напасникам — їх вистачило ненадовго.

Іванко розгубився серед моря вогню. Що йому тут діяти? Де шукати Гордійка? Він уявляв собі неволю турецьку, як суцільну хурдигу, де сидять рядами, приковані один до одного, полонені козаки та жінки. А тепер, серед безлічі будівель, серед ґвалту, крику та стогону, ного душа занепокоїлась, відчула себе нікчемною і мізерною під цим чужим ворожим небом...

— Явтуше! Куди нам іти?.

Явтух оглядався довкола себе, кашляв від диму, витирав очі від їдучих сліз.

— А Бог його знає! Незвично це мені! Якби орати, то інша справа! А тут — як у пеклі! Біжимо в оцю-о хату! Треба у проклятих турків хоч трохи добра забрати, нажитого нашою кров'ю!

Вони вбігли до широкого двору, вимощеного гладенькими кам'яними плитами. З-за колон будівлі висунулася огрядна постать турка, вибалушені очі його були сповнені переляку. Він кивав пальцем, шепотів турецькою мовою:

— Сюди, сюдиі Я заховаю вас. Прокляті гяури не знайдуть...

Іванко ледве не засміявся, їх вважають турками, які переховуються від козаків. Він наблизився до господаря будинку,запитав:

— Хто ти?

— Гулим. Міняйло. Лишайтеся зі мною, хоробрі воїни. Може, якась собака козацька вскочить, то заріжете її. Я щедро відплачу вам. Ходімо зі мною, о мої друзі! Слава аллаху, що послав вас!

— Що він там меле? — крикнув Явтух. — Чого це ти з ним базікаєш?

— Запрошує з собою, — усміхнувся Іванко. — Просить захистити від козацьких собак! Заплатить...

— У, гадюка! — замахнувся шаблею Явтух. — Такого не жаль і спровадити на той світ! Немало, певно, попив крові української!

Турок перелякано переводив погляд з Іванка на Явтуха, ще не розуміючи, що сталося. Кобзарчук розвіяв його непорозуміння.

— Слухай, Гулиме, — стримано сказав він. — Ми і є ті козацькі собаки, яких ти хочеш зарізати. Дякуй аллахові, що сюди потрапив я, а не хтось інший. Де твої гроші?

— Я... Я...

— Я вже знаю, хто ти. Не дрижи і не заїкайся. Я не вб'ю тебе. Веди до скарбів, а не то...

— Я бідний чоловік. Дуже бідний, — тремтів міняйло. — Я сам Інколи не маю чого поїсти...

— Замовкни, блазню! — крикнув гнівно Іванко. — Бідолаха не будує таких палаців!

— О лицарю! Повір мені! — впав на коліна Гулим, простягаючи руки. — Тільки надією на аллаха і живу я... Пожалій!

— Тоді я допоможу добі перебратися до аллаха! — втративши терпець вигукнув кобзарчук. Вихопивши пістоль він спрямував його на міняйла. — Веди!

Гулим побачив, що непереливки, скочив з місця, рачкуючи, повів небажаних гостей до льоху. Вони невдовзі опинилися під низеньким похмурим склепінням. На вологих замшілих стінах було розвішане старовинне оружжя, в кутку стояло кілька окованих бронзою скринь. Міняйло мовчки показав тремтячою рукою на них,

— Відчини, — наказав Іванко.

Тріснуло віко. Замерехтіла золото, самоцвіти, перли. Явтух заткнув пістоль за пояс, правою рукою гребонув жменю дзвінких монет, підкинув їх угору. Вони бризнули тривожними іскрами, глухо брязнули.

— Заради цього... стільки мук, лиха, — ненависно мовив старий козак. — Прокляте золото...

— Нема чого стовбичити, — сказав Іванко. — Поспішаймо. Бери, скільки донесеш. Інше хай йому, собаці! А то лопне з горя!

Вони насипали самоцвіти та монети в кишені, скільки помістилося. Пудів зо два різних прикрас Явтух накидав у невеликий лантух.

Вони рушили вгору по крутих сходах, а Гулим лазив по холодному камінню біля пограбованих скринь, стогнучи, згрібав тремтячими руками розсипані перли та дрібні монети...

БЕЗ ВОРОТТЯ

У примарному світлі пожеж метушилися тіні. Над Скутарою котився гук торжества й ненависті. Лементували жінки, кричали кози, ревли верблюди та осли.

Вузькими вуличками бігали козаки, несучи в шапках, у саквах, а то й просто в приполі здобич — золото, шовки, парчу, цінні речі. За ними поспішали до моря звільнені раби — виснажені, обідрані, але щасливі.

Явтух з Іванком кинулися за потоком до воріт, їхню увагу привернула люта лайка, брязкіт шабель. Вони зупинилися. За невисокою глиняною загорожею, під стіною бідної будівлі, билося двоє. Кремезний розлютований козак змагався з літнім турком. Той прикривав своїм тілом двох переляканих дітей, що притулилися в куточку між домівкою та курником.

— Я доберуся до тебе, бусурманська псявіро! — хрипів козак, хекаючи з кожним ударом шаблюки. — Віділлються тобі слізоньки... моїх діток...

Турок-батько захищався шалено, мужньо, як захищає бідна зайчиха своїх зайченяток від страшного лиса. Знає, що неможливо здолати його, але й втекти не дозволяє всемогутнє бажання — захистити краплини рідного життя, які ще не вміють постояти за себе...

— Мамо рідна, що це він діє? — скрикнув Іванко. — Явтуше!

— Помста! — похмуро кинув Явтух. — Залило очі кров'ю, нікого не бачить...

Іванко кинувся через вузький хід до подвір'я, вихопив шаблю.

— Стій! — крикнув він несамовито. — Стій, кажу тобі, козаче.

Козак відскочив убік з піднятою шаблею, п'яно глипнув на кобзарчука. Турок теж отетерів від несподіванки, тремтячи над своїми дітьми...

— А то ти, Баба! — зареготався козак, нарешті пізнавши Іванка, — Що — на поміч прибіг? Сам справлюся! Хочу порізати бусурменських щенят! Моїх татарва прикінчила позаминулий рік...

— Ти... шкуродер! — скипів Іванко лиховісно дивлячись на козака. — Чим ти кращий від кривавих яничарів? Від ординців? Чим завинили тобі маленькі дітки турецькі? Хіба вони знають щось таке про твоїх? Січ наша Запорозька — то лицарство славетне! Чуєш? Лицарство, а не зграя різунів! Не дозволю!

— Я й з тобою справлюся, — хрипко гукнув козак, наливаючись кров'ю. В багрових полисках пожежі пін був страшний, ненависний. — Одійди, цуценя, бо розчахну до пупа!

— Гей ти, прохолонь! — гаркнув Явтух від воріт.

Козак глипнув на Явтуха, на Іванка, позадкував до виходу. Вже з вулиці погрозив шаблею.

— Начувайтеся, бабські душі! Я не забуду вам цього! Падайте перед турком проклятим на коліна, лижіть йому, що не треба! Ха-ха-ха!

Турок дивився на страшних гостей, прислухався до їхньої сварки, все ще не розуміючи, що перед ним сталося. Козаки, одягнені в турецьке вбрання, захистили його і дітей. Такого не бувало. Це чудо. Аллах допоміг! Слава тобі, Боже єдиний!..

— Не бійся, — сказав Турецькою мовою Іванко. — Тебе ніхто не зачепить. Заховай діти;;, доки все скінчиться...

— Хто... ти, господарю? — прошепотів турок, прикладаючи руки до грудей, — За кого мені молитися аллахові?

— Я козак. Тільки не помсти шукаю, а хочу визволити побратима свого з неволі. Проїдай, турче! Я не маю зла ні на тебе, ні на дітей твоїх. Живіть щасливо. Виростуть дітки, скажи їм, що козаки—не розбійники... а такі люди, як і ви. Хай вони знають про те.

— Скажу, — сказав зворушено турок. — Вічним слугою тобі буду, великодушний козаче. Гуго-алі не забуде доброго серця. Запам'ятай мене, молодий козаче. Гуго-алі не забуде.

Явтух з Іванком вибігли на вулицю, поспішили до берега. Там вирувало товпище. Юрмилися козаки, невільники, випущені з в'язниць та галер. Здобич уже була навантажена, отамани виясняли, хто загинув, скільки треба взяти невільників на чайки, куди їх розподілити.

— Братчики! — кричав кошовий, вимахуючи пірначем над головами козацькими, — Діти січової Пора в путь! Стамбул прокинувся, незабаром — погонні В море! Пугу! Пугу!

— Пугу! Пугу! — покотилася луна понад берегом і залягла десь біля стін Скутари.

Іванко бігав поміж невільниками, заглядав у змарнілі обличчя, благальне питався:

— Людоньки, ріднесенькі! Чи не бачили ви Гордія... Гордія з-під Богуслава. Чи не тут він де-небудь? Гордійко... такий чорнявий, кароокий...

— Прозивається як? — одгукнувся сивий худорлявий дід у старій, аж чорній, вишитій сорочці. — Прізвище яке з нього, юначе? Чи не Кожух?

— Кожух, — стрепенувся Іванко. — Кожухів він. Дідусю, де він? Що з ним?

— Лиха справа, синку, — понурився дід, розводячи руками. — Продали нас разом з ним у Кафі на галеру туркові проклятому Алі-паші...

— Знаю про те, — відказав Іванко нетерпляче. — Де ж потім... куди?

— Врятував ще він галеру туркові невдячному... Буря була... Викинуло нас на берег... Після продав турок Алі-паша Гордійка твого... та ще й з побратимом його...

— З Грицьком? — простогнав Іванко.

— Правду сказав... Грицьком звати його. Обох продав турок. А куди — того вже не відаю, А тут його не було. Не бачили ми.

Повернувся Іванко до Явтуха. Став біля нього — знічений, убитий горем. По щоках покотилися сльози.

— Що діяти? Що робити, Явтуше? Не можу повертатися без Гордія! Навіщо мені жити без нього?

— Іванку, дитино моя, — прошепотів Явтух. — Ну що я можу порадити? Що міг — робив. А тепер... Запитай серця...

— Серця? Ти сказав — серця, Я лишаюся тут, Явтуше...

— Тебе спіймають... Іванку. Закатують.

— Знаю мову, звичаї. Нічого мені не станеться. Прощай, Явтуше! Вже братчики сідають на чайки. Поспішай, буря насувається.

Море шуміло. На сході рожевіла смуга зірниці. Понад берегом котилися сиві тумани. Від Стамбула долинав грізний шум, звуки бойових труб, в імлі миготіли вогні.

— Гей, Іванку, — гукали з моря. — Явтуше! Хутчіш, бо одчалюємо!

— Лишаюся тут, отамане, — твердо відповів Іванко. — Побратима мого нема, хочу звільнити його!

В ранкових сутінках видно було, як кошовий зняв шапку, поклонився юнакові.

— Славну справу задумав кобзарчук наш прегарний! — гукнув він. — Знайдеш побратима — завітай до Січі. Загинеш — думу про тебе заспіваємо! Пугу, пугу!

— Пугу! Пугу!— крізь сльози відгукнувся Іванко, — А виберіть мені, братчики, покриття жінки турецької. Хочу вид змінити...

— А ти, Явтуше? — озвався кошовий. — Чом не поспішаєш до чайки?

— Лишуся з ним, — зітхнув старий козак. — Там, де квітка, там і корінь. Що мені в житті моєму? Може, стану в пригоді... Прощавайте, браття! Поклоніться Дніпру святому, Україні рідній...

— Поклонимося! — лунало з чайок, — Щасти вам, браття!

— Хай мати божа береже вас на морі синьомуі Та прилітайте, орли снзі, ще до берегів ворожих! Та погуляйте, страху яничарам і турецьким пашам задайте!

— Прибудемо! А чи не треба вам скарбу, братчики? Для діла вашого? — гукнув кошовий.

— Маємо, — махнув рукою Іванко. — Поспішайте, браття! Вирує темна хвиля, піняться води Босфору. Пропадають у сутінках чайки, ніби їх і не було біля турецького берега. Іванко накидає на себе чорну турецьку фату, хапає Явтуха за руку, тягне до воріт Скутари.

— Хутчіше, Явтуше. Нам треба проскочити, доки нова сторожа не підійшла. Шаблю загреби в пісок... Пістолі залиш...

— Ой, який ти смішний у цьому чорному мішку. Наче примара... Якби побачив уночі — вмер би зі страху...

— Явтуше, хутчіше! Не до жартів...

— А куди ж ми підемо? Де зупинимося?

— Маю дещо на приміті. Коли доля за нас, то все буде добре...

Явтух хутенько вигріб довгасту ямку в піску, поклав свою шаблюку, пригорнув піском.

— Ну, спи, сестро. Хто зна, чи доведеться знову стрітися...

Він підвівся, широко перехрестився, поправив на голові незвичний для нього тюрбан.

— Ну, дитино моя... веди... один раз мати народила.

ВДЯЧНІСТЬ

Гуго-алі став на порозі, вражено дивився па високу жіночу постать у чорній фаті. За нею ніяково переминався з ноги на ногу вайлуватий літній чоловік. Він здавався знайомим Гуго-алі. Тривога страшної ночі переплутала всі лиця, він не міг згадати, де й коли бачив того

химерного діда з довгими вусами. Таких не носять у Скутарі. Хіба що невільники чужинецькі...

— Хто ти, жінко? — запитав Гуго-алі. — Чого шукаєш у бідного рибалки?

Жінка відхилила фату. Гуго-алі скрикнув від несподіванки. Він пізнав рятівника своїх діток.

— Ти спізнився до своїх? — прошепотів турок. — Ти в небезпеці?

— Ні, Гуго-алі, — сумно відказав Іванко. — Ми лишилися в Туреччині по добрій волі...

— Навіщо?

— Я не знайшов побратима. А без нього життя — не життя. Я згадав тебе. Ти—добрий чоловік. Я вирішив прийти до тебе.

— Добре вирішив, — схвально захитав головою турок, і його чорні, як терен, очі заблищали щирістю. — Добре вирішив, великодушний юначе! Я зроблю все, що можу. Тільки я бідний, що на мені — те й моє. Без грошей далеко не підеш, нічого не дізнаєшся...

— Маємо гроші, — скупо одповів Іванко. — Дамо тобі, скільки треба. Тільки знайди мого побратима, визволи його. Довіку буду вдячний...

— Я вже молю аллаха за тебе. Моє життя — твої: життя. Вже тепер піду в порт. Шукатиму, запитаю перекупників. Скажи ім'я твого побратима... І коли його продали. Залишайтеся в мене. Тільки фату зніми. Жінкам у нас важче мандрувати. Ти молоденький, треба припасувати гарну бороду. Я добуду. І супутникові твоєму теж. Він знає турецьку мову?

— Ні...

— Тоді хай прикинеться німим. Чуєш? Як хтось запитає — хай мовчить...

— Гаразд. Я скажу йому.

— Я йду, гості мої. Сподівайтеся на добро. Ходіть сюди, в другу кімнату. Доки не повернуся — не виходьте.

...Брудна завіса на дверях відхилилася, в щілину зазирнуло замурзане дитя. Почувся приглушений сміх.

— Хто там? — занепокоївся Явтух, сторожко витягаючи шию.

— Певно, діти цього турка, — відповів Іванко.

— А чого вони сміються?

— Діти як діти. Граються.

— А як ти гадаєш... цей Гуго, чи як його там... не приведе яничарів?

— Явтуше.... тоді жити не варто на світі. — сумно сказав Іванко. — Невже всі люди... звірі хижі? Ось ти, якби до тебе на Вкраїні прийшов турок... ти б не видав його, не оддав би в неволю?

— Певно, що ні. Християнська ж душа я, не бусурмен...

— А він себе вважає правовірним... а нас — покручами, недовірками. Треба дивитися на серце людини, а не на віру, Він добрий чоловік.

— Може. Хотілося б вірити людям, Іванку. Ой як хотілося б. Я оце сиджу тут, у закапелку... і не віриться, що ми в Туреччині. Здається, вийдеш надвір, а там поля, гаї рідні, пісні над селом...

— Тс-с... Заглядають.

Знову вигулькнуло усміхнене личко дівчинки з-за дверей. Очиці її зацікавлено обмацували дивну жінку в чорному, якої вона ніколи ще не бачила.

— Хто ти? — прощебетала дівчинка. — Може, ти мама моя?

— А де твоя мама? — збентежено озвався Іванко.

— Померла, — зітхнула дівчинка. — А я не знаю, що це таке. Тато казав, що вона пішла десь далеко-далеко. Може, ти повернулася?

— Ні, я не мама, — сказав зворушений Іванко. — Я тітонька... Юлдуз-ханум.

— Юлдуз-ханум, — повторила дівчинка. — Зіронька. Яке гарне в тебе ім'я. А мене звати Зульфа. А братика Селімом. Селіме, Селіме, йди-но сюди. Тут до нас прийшла тітонька Юлдуз-ханум...

Дівчинка витягнула з-за завіси меншенького хлопчика, присіла біля гостей, бігаючи меткими очицями то на Явтуха, то на закутану в чорне "тітоньку".

— Давай гратися, Юлдуз-ханум, — запропонувала Зульфа. — Я дуже люблю гратися...

— А в що ж ми будемо гратися, дитинко?

— А в козаків, — сказала дівчинка. — Ти будеш козаком. Отак роби! У-у-у! А я буду ховатися, а ти мене шукатимеш. Тільки ти роби отак-о! Страшно щоб було!

— А хіба козаки... страшні? — тихо запитав Іванко.

— А хіба ні? — серйозно перепитала Зульфа. — Палять, бігають, убивають людей... Я бачила їх сьогодні. Мене хотіли вбити.

— Зульфа, — помовчавши, відповів Іванко. — Я знаю — тобі страшно було. А в козаків,.. далеко, далеко від твоєї землі... є дітки, є свої хати...

— У козаків е діти? — здивувалася дівчинка — Вони ж розбійники. У розбійників нема діток.

— Вони не розбійники. Вони такі люди, як твій тато. Ловлять рибу, сіють хліб. На них нападають татари і турки.

— І турки? — вражено перепитала Зульфа.

— Турки... Забирають козацьких діток, хлопців, дівчат. Везуть у неволю. Тоді козаки пливуть сюди, щоб визволити своїх дітей та батьків.

— Я не знала, — прошепотіла Зульфа.

Минуло кілька тижнів. Одного разу Гуго-алі повернувся з порту радісний, веселий. Він з порога гукнув своїм гостям:

— Дякувати аллахові, розшукав я твого побратима! Іванко схопився рукою за груди, похитнувся. Турок підбіг до нього, підтримав за лікоть.

— Що з тобою? Тобі погано?

— Ні, ні! Друже Гуго-алі, дякую тобі за добру вість! — прошепотів Іванко. — Кажи... кажи далі... Де він? Що з ним? Чи далеко...

— Далеченько, його купили перси. Обидва козаки разом. Вони у вежі мовчання...

— Вежа мовчання? Що це таке?

— Ніби цвинтар... чи пхо. Там складають мертвих... їх потім поїдають коршуни...

— І козаки...

— Так, брате. Козаки носять трупи в ту вежу...

— Боже, — простогнав Іванко. — Гордійку, за що тобі така ганьба...

— Вони без кайданів, — озвався Гуго-алі. — Та втекти звідти неможливо. Пустеля, безводдя. Один шлях — викупити. Чи вистачить у тебе грошей?

— Вистачить, Гуго-алі, — скрикнув Іванко. — Явтуше, неси все, що маємо. Боже мій, я вмру від щастя! Невже я побачу його? Невже мв будемо разом? Явтуше!..

Явтух метушився біля свого лахміття, розв'язував сакви із скарбами, і тихі сльози надії котилися по його старечих, зморшкуватих щоках...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ.

У ДИКОМУ ПОЛІ

Минув рік.

Пізньої весни купецька галера з Стамбула прибула до Бузького лиману. По містках на берег звели четверо гарних осідланих коней, галеру покинули два багаті турки, а з ними двоє невільників-українців.

Купець поклонився дивному землякові своєму, знизав плечима. Що за дивне бажання — мандрувати в цій дикій, небезпечній країні, де за кожним кущиком може сидіти розбійник? Ну що ж, кожен господар свого життя. Хай діє як знає. Він заплатив добряче, а все інше — в руці аллаха...

Галера одчалила, попливла до лиману. Молодий турок, закутаний у чорне покривало, скочив на коня, дав знак своїм супутникам. Вони рушили геть від річки, прямуючії через квітуючі луги...

Козаки оглядали неосяжні простори степу, прислухалися до співу жайворона, глибоко вдихали цілюще запашне повітря. Звівши коней докупи, тихо перемовлялися:

— Грицьку, чому він сюди приїхав? Що це за турок дивний? Без охорони, без зброї.

— Не можу збагнути. Диво дивне. Треба запитати його. Козаки наздогнали турка, Підкова (а це був він) стримав коня.

— Слухай, турче! Ти купив нас, ми це знаємо. Але хто ти? І хто ми для тебе?

Вершник не обертався назад. З-за чорного покривала почувся приглушений голос:

— Ви — вільні козаки...

— Це правда? — дзвінко гукнув Гордій.

— Свята правда, козаче...

— Ти не турок! Чуєш, Грицьку! Це наш козак! Тільки хто ж він? Відкрий обличчя, наш побратиме!

Вершники зупинилися на крутому березі Бугу, стали в кільце. Мовчали. Явтух дивився на змарнілих козаків, усміхався ясно, витирав сльози на очах. А вершник, закритий запоною, мовчав. Тільки руки його, що лежали на гриві коня, дрібно тремтіли.

— Хто ти? — ще раз жагуче запитав Гордій.

Вершник не встиг відповісти. Явтух крикнув:

— Татари!

— В степ! — наказав вершник. — Їх троє, не страшно. Втечемо!

Глухо гуде земля. Зміями стелються над зеленими юними травами коні. Вимахуючи арканами, хижо вишкіряючи зуби, наближаються до втікачів степові напасники. Вони смакують багату здобич, вони втішаються беззахисністю жертв.

— Ех, якби шаблюку мені! — крикнув Гордій. — Не втікав би я від ногаїв смердючих!

Таємничий вершник круто зупинив коня, повернув проти ворога. На сонці блиснула блакитною стрілою шабля.

— Втікайте! Я зупиню їх! — закричав він.

— Козаки не втікають! — одвітив Грицько. — Зубами будемо гризти ворога! Дай-но шаблю мені, брате!

— На пістоль! Тримай!

Явтух теж повернувся назад, кинувся напереріз татарам. Зчепився з першим ординцем, метким ударом повалив його на землю. Стріла другого татарина, зловісно засичавши, вп'ялася в горлянку старого козака. Явтух похилився назад, схопився руками за шию і гримнувся з коня.

Таємничий вершник щось несамовито закричав, зірвав з себе темну запону, метнувся навстріч ногаям. За вітром розсипалося русяве волосся, грозою палали ясні, блакитні очі. Вдарили постріли. Татари з жахом повернули коней, почали втікати. Вони інколи озиралися, перегукувалися:

— Шайтан! Шайтан! Алла! Алла! Алла!

Вершник зупинив коня, повернувся до Явтуха, який непорушно лежав на землі. Скочивши з сідла, прітав до вірного супутника. Той усміхався, дивлячись на косу, на чисте чоло, на ніжні дівочі вуста.

— Василинко... тепер ти можеш... зняти машкару... я щасливо помру...

— Явтуше, — ридала над ним Василина. — Друже мій старий, не покидай мене.

— Ти не самотня, —шепотів Явтух, і очі його затуманювалися холодом смерті. — Гордійко... діток бережіть... про мене скажіть. Щастя вам...

Над'їхали козаки. Гордій метнувся до Василини, впав до її ніг. Плакав, ніби дитина, і не соромився тих сліз. Цілував їй руки, чоло, щоки.

— Василино... Василино... Ти жива... Ти визволила нас... Василино, ти... душа вкраїнська...

— Я втомилася, — знеможено прошепотіла Василина, схиляючись до грудей Гордійка. — Я хочу бути просто жінкою. Я хочу мати дітей. Любити їх... і сіяти хліб. Чуєш, Гордійку... Земля стогне від крові. Вона хоче кохання.

Грицько Підкова сумно дивився на Явтуха, переводив погляд на друзів своїх. Потім прислухався до тривожних звуків, що котилися з Дикого Поля.

— Гей, Василинко... серденько любе... Пора нам. Мрія далеко, а Дике Поле близенько. Ось воно — перед нами. Поховаємо лицаря старого... вічна слава йому... та й поїдемо на Вкраїну.

— Ти правду сказав, побратиме, — мовила Василина. — Мрія наша далеко... Вкраїна нині, як Дике Поле неозоре... Хто хоче, той і топче його навхрест. Та проженемо журу. Дітям передамо мрію свою, може, вони засіють Дике Поле житом повним. Гордійку, нам з тобою все попереду... І вінчання, і весілля, і щасливі дітки. Чуєш. Гордійку?

— Чую, кохана моя...

— І ще не забудь про Громову Долину. Там жде нас Правічна Мати. Вона пряде срібну нитку. Не можна, щоб та нитка порвалася. Чуєш, друже? Чуєте, побратими? Не можна, щоб та нитка порвалася.